

ŽIVOT U SARAJEVU POD ANGLOAMERIČKIM BOMBAMA (1943–1945)

Sanja Gladanac-Petrović

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

sanja.gladanac@iis.unsa.ba

Apstrakt: U članku se analizira angloameričko bombardovanje grada Sarajeva i njegove okoline 1943–1945. godine. Na osnovu izvorne građe lokalne provenijencije i onovremene štampe autorica opisuje vazdušne napade, rekonstruiše dešavanja na terenu nakon bombardovanja, te ukazuje kako na neposrednu opasnost iz vazduha reaguju organi narodne zaštite, lokalni organi uprave i stanovništvo. Naglasak je stavljen i na provođenje preventivnih mjera zaštite (izgradnja mreže javnih skloništa, zamračivanje stanova), materijalno razaranje i ljudsko stradanje, kao i sanaciju nastale štete. Kroz razmatrane aspekte vazdušnih napada na grad reflektuju se teške sudbine i okolnosti u kojima su Sarajlije živjele tokom Drugog svjetskog rata.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, bombardovanje, Sarajevo, svakodnevnicna, skloništa, Narodna zaštita, žrtve

Abstract: The article analyzes the Anglo-American bombardment of the city of Sarajevo and its surroundings from 1943 to 1945. Based on the original sources of local authorities and the press at the time, the author describes aerial attacks and reconstructs the events on the ground after the bombardment and points out how the organs of local civil protection, local authorities, and population reacted. Emphasis was placed on the implementation of the preventive protective measures (construction of a network of public shelters, blackouts of residences), material destruction, human tragedy and the repair of the damage that occurred. The considered aspects of air attacks on the town reflect the difficult destinies and social

deviations (theft, rise of prices) in which the town dwellers lived during the Second World War.

Keywords: World War Two, bombardment, Sarajevo, everyday life, shelters, civil protection, victims

U razgovorima predstavnika savezničkih sila o međusobnoj saradnji i koordinisanom oružanom djelovanju protiv Sila Osovine i njihovih kolaboracionista svoje mjesto našlo je i jugoslovensko ratno područje. Na konferenciji u Teheranu (28. 11 – 1. 12. 1943) usaglašeno je da dotadašnja opskrba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) od nekoliko oskudnih pošiljki bačenih iz aviona preraste u konkretnu pomoć u vidu prehrambenih namirnica, oružja i akcija komandosa.¹ Saveznički angažman je pojačan s oslobađanjem Južne Italije i stvaranjem uslova za organizovan vazdušni prodor preko Balkana dalje prema Austriji i južnoj Njemačkoj, a kasnije tokom 1944. godine ka Mađarskoj i Rumuniji. Iz aviobaza u okolini Barija i Foggie američki i britanski avioni prelijetali su Jadransko more i bombardovali strateške ciljeve najprije na obali, a kasnije sve dublje u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva.² Prvi na udaru bili su dalmatinski gradovi (Split, Zadar, Šibenik, Trogir, Metković)³ koji su intenzivno napadani tokom jeseni 1943. godine jer su viđeni kao eventualna desantna osnovica. Narednog proljeća, kako su se mijenjali saveznički strateški ciljevi, bombarderska meta pomjerala se sjevernije, na gradove koji gravitiraju Mađarskoj (Slavonski Brod, koji je pri tom bio i važno željezničko

---

¹ Winston C. Čerčil, *Drugi svjetski rat*, tom V, Beograd: Prosveta, 384.

² Marica Karakaš Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu; Saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943.–1945.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008, 18.

³ Marica Karakaš Obradov, "Saveznički zračni napadi na Split i okolice i djelovanje Narodne zaštite u Splitu tijekom Drugog svjetskog rata", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povijesnicu, 2008, br. 61/2, 323-349; Ista, "Saveznička bombardiranja Šibenika u Drugom svjetskom ratu", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008, br. 3, 883-894; Kazimir Pribilović, *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu; Kronika događaja*, Zadar: Matica hrvatska Zadar, 2006.

čvorište).⁴ Nakon susreta Winstona Churchilla i Josipa Broza Tita u Caserti avgusta 1944. godine savezničke vazduhoplovne aktivnosti, u sadejstvu sa partizanskim kopnenim snagama, usmjerene su na rušenje saobraćajnih komunikacija na širem prostoru između Ljubljane i Beograda (naročito onih saobraćajnica koje povezuju Beograd – Solun – Sofiju i koje vode iz doline Save ka Jadranskoj obali), te na ometanje neprijateljskog saobraćaja na Jadranu i Dunavu.⁵ Intenzivirane akcije iz vazduha tokom dvije ratne godine (1943–1944) imale su višestruk cilj: uticati na vojne i strateške potencijale njemačkih oružanih snaga – izbacivanje iz ratnog stroja vojnika, borbenih sredstava, privrednih objekata koji su radili za njemačku ratnu privredu, obmanjivanje neprijatelja da je moguće angloameričko iskrcavanje na Balkan, ometanje prebacivanja njemačkih trupa iz Grčke i Albanije na italijansku teritoriju ili drugo ratište – te demoralizatorski uticati na domaće stanovništvo da napusti gradove kako bi neprijatelj ostao bez radne snage, a s druge strane jačao Narodnooslobodilački pokret (NOP).⁶ U okviru spomenutih savezničkih strateških planova i ciljeva grad Sarajevo je bilo samo jedna od usputnih meta na putu njihove realizacije. Sarajevo jeste bilo veliki gradski centar u Nezavisnoj državi Hrvatskoj (NDH), sa značajnom civilnom populacijom, privrednim postrojenjima, željezničkim vezama, vojnim kapacitetima – vojne kasarne, aerodrom, garnizoni njemačke vojske i oružanih snaga NDH – odnosno svim elementima koji su ga činili bitnom strateškom metom napada, ali grad zbog šireg prostora na kojem je vazdušno manevrisala angloamerička avijacija nije bio njihov primaran cilj, što ga je u konačnici poštedilo sistemskog uništavanja. Sem u tri navrata (29. novembra 1943, 8. septembra i 7. novembra 1944.

---

⁴ Marica Karakaš Obradov, "Saveznička bombardiranja Slavenskog i Bosanskog Broda i okolnih mjesta tijekom Drugog svjetskog rata", u: *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006, br. 6, 469.

⁵ Božo Lazarević, *Vazduhoplovstvo u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1972, 91.

⁶ Branislav Kovačević, *Savezničko bombardovanje Crne Gore 1943–1944*, Podgorica: Pobjeda, 2003, 44.

godine), kada je zbog desetina bačenih bombi centar grada pretrpio značajnija materijalna razaranja i ljudske gubitke, u najvećem broju slučajeva su njegovi rubni dijelovi bili izloženi slabijim zračnim napadima. Američki⁷ i britanski avioni uglavnom su prelijetali Sarajevo dok su letjeli prema drugim metama. Bombardovanje vojnih objekata (kasarne, aerodrom), mostova i željezničkih pruga, motornih vozila pa čak i stambenih naselja prostranog sarajevskog polja odvijalo se u okviru šireg strateškog plana slabljenja njemačkih vojnih potencijala i osvajanja zračnog prostora Austrije, Mađarske, Njemačke. Bez obzira na činjenicu da grad nije bio osnovna meta djelovanja angloameričke avijacije i da nije pretrpio ogromna razaranja koja će izmijeniti njegovu fizionomiju, zračni napadi su ipak uticali na život stanovnika i diktirali djelovanje lokalnih organa uprave.

---

⁷ Dvije armije američkih vazduhoplovnih snaga naizmjenično su učestvovala na Nezavisnu državu Hrvatsku. Od oktobra 1943. godine borbeno je bila angažovana 12. američka vazduhoplovna armija koju je marta 1944. godine zamijenila 15. američka vazduhoplovna armija. O njenoj oružanoj i borbenoj snazi svjedoči podatak da je krajem aprila 1944. godine raspolagala s 12 bombarderskih grupa od 1.500 aviona. Isprva se u vazduhoplovnim akcijama intervenisalo u manjim grupama od 18 do 24 aviona, u zbijenoj formaciji radi lakše odbrane od napada njemačkih lovaca. B. Kovačević, *Savezničko bombardovanje*, 30. Prema hronologiji borbi američkih zračnih snaga tokom Drugog svjetskog rata koju su izradili Kit C. Carter i Robert Mueller, kao dodatak sedmotomnom izdanju *The Army Air Forces in World War II*, američke vazdušne snage su u pet navrata učestvovala u nadlijetanju ili napadu na šire sarajevsko područje. U takvim akcijama 12. američka vazduhoplovna armija (*12 American force*) bila je angažovana 14, 25. i 29. novembra 1943, dok je 15. vazduhoplovna armija (*15 American force*) bila nosilac snažnog vazdušnog napada od 8. septembra 1944. te bombardovanja Sarajeva od 20. novembra 1944. Kit C. Carter – Robert Mueller (pr.), *U.S. Army Air Forces in World War II; Combat Chronology 1941 – 1945*, Washington DC: Center for Air Force History, 1991, 247, 253, 256, 487, 548. Međutim, prema informacijama na internetskoj stranici posvećenoj djelovanju 449. bombarderske grupe koja je krajem 1943. godine pridružena 15. američkoj vazduhoplovnoj armiji, proizilazi da je bilo više nadlijetanja ili vazdušnih napada na Sarajevo. Dotična bombarderska grupa u tri navrata učestvovala je u vojnoj misiji čija je meta bilo Sarajevo (6, 20. i 21. novembra 1944). “List of Missions by date, The 449th Bomb Group(H)”, dostupno na: <https://449th.com/list-of-missions-by-date/> (pristupljeno: 8. 5. 2021). Sve to ukazuje da su neprijateljske snage češće vršile vazdušne udare na grad nego što je to bilježila lokalna štampa i Narodna zaštita u svojim dopisima nadležnim vlastima. Vjerovatno su iz evidencije izostali zbog slabe udarne snage i beznačajne materijalne štete.

Ratna epizoda angloameričkog bombardovanja Sarajeva samo se usputno i fragmentarno spominje u istorijskoj nauci.⁸ Za sveobuhvatnije razmatranje ratnih dešavanja u gradu izvan konteksta djelovanja ilegalnih komunističkih aktivista socijalistička historiografija nije bila zainteresovana. Priča o vojnoj pomoći angloameričkih snaga narušila bi izgrađeni narativ o isključivo žrtvama fašističkog terora i partizanima kao jedinim i nezavisnim borcima protiv ustaške vlasti i njemačkih okupacionih snaga u Sarajevu.⁹ U savremenom momentu tema se u medijima prigodno aktuelizira sa svakim novim otkopavanjem angloameričkih bombi koje izrone iz zemlje prilikom realizacije velikih infrastrukturnih objekata.¹⁰ Bez dublje

⁸ Vidi: Nedim Šarac, "Uslovi i pravci razvoja Narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu od novembra 1943. do aprila 1945. godine", u: *Sarajevo u revoluciji*, Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981, br. 4, 16; Robert J. Donia, *Sarajevo; Biografija grada*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2006, 223; Emily Greble, *Sarajevo, 1941 – 1945; Muslimani, kršćani i Jevreji u Hitlerovoj Evropi*, Sarajevo: University Press, 2020, 205; M. Karakaš Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske*, 288–297.

⁹ Socijalistička historiografija izbjegavala je spominjati vojni doprinos angloameričkog bombardovanja Jugoslavije konačnom raspletu ratnih dešavanja na Balkanu. U pogledu saradnje NOVJ sa angloameričkim snagama insistirala je na djelovanju njihovih misija pri Vrhovnom štabu NOVJ, prevozu ranjenih partizana na liječenje u angloameričke baze u Italiji, pružanju materijalne pomoći itd. M. Karakaš Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske*, 36.

¹⁰ Prilikom izgradnje Bingo City Centra pronađene su četiri angloameričke bombe o čemu su pisali brojni sarajevski internetski portali: Dženita Lutvić, "Savezničko bombardovanje. Svjedoci terora iz 1944.: Kako je zemlja u Sarajevu godinama skrivala avionske bombe", *Klix.ba*, 11. 9. 2019, dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/svjedoci-terora-iz-1944-kako-je-zemlja-u-sarajevu-godinama-skrivala-avionske-bombe/190911066> (pristupljeno: 7. 4. 2021); Rešad Dautefendić, "Meta savezničkih snaga bila je i željeznička stanica Alipašin most, stradao i izbjeglički logor", *Faktor.ba*, 11. 9. 2019, dostupno na: <https://faktor.ba/vijest/meta-saveznickih-snaga-bila-je-i-ze-ljeznicka-stanica-alipasin-most-stradao-i-izbjeglicki-logor/50982> (pristupljeno: 7. 4. 2021); "Budjenje pacova 8. septembra: Prije 75 godina bombardirano Sarajevo – 200 mrtvih", *Stav*, 8. 9. 2019, dostupno na: <https://arhiv.stav.ba/budjenje-pacova-8-septembra-prije-75-godina-bombardirano-sarajevo-200-mrtvih/> (pristupljeno: 7. 4. 2021); Nihad Katica, "Lov na generala Lohra / Sedmica pacova ostavila je aviobombe u Sarajevu", *Radio Sarajevo*, 12. 9. 2019, dostupno na: <https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/sarajevo/350673> (pristupljeno: 7. 4. 2021); Kenan Ćosić, "(Video) Biće još bombi iz Drugog svjetskog rata", *Oslobođenje*, 12. 9. 2019, dostupno na: <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/sarajevo/video-bice-jos-bombi-iz-drugog-svjetskog-rata-489133> (pristupljeno: 7. 4. 2021). Jedna vazduhoplovna bomba je otkopana 2013. godine tokom pripremnih radova za izgradnju parkinga na Alipašinom polju, Marija Arnautović, "Uništena bomba iz Drugog svjetskog rata", *Slobodna Evropa*, 18. 11. 2019, dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/uklonjena-aviobomba-iz-drugog-svjetskog-rata/25171849.html> (pristupljeno: 7. 4. 2021).

analize i šire kontekstualizacije angloameričkih vazduhoplovnih napada na Sarajevo u publicističkim tekstovima kruži određeni fundus informacija o razaranju grada i izbjegličkog logora na Alipašinom Mostu u okviru operacije *Ratweek*, te o masovnom stradanju Sarajlija i izbjeglica koje su pristigle u grad. Potaknut učešćem u deaktiviranju i otklanjanju pronađenih aviobombi iz Drugog svjetskog rata Sead Vrana, ekspert za neeksplozivna ubojita sredstva Federalne uprave civilne zaštite, u prethodnom broju ovog časopisa (19/2020) donio je tekst koji, oslanjajući se na dokumente jedinica koje su vršile bombardovanje iz sastava Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva i Američkog armijskog ratnog vazduhoplovstva, obrađuje vojni aspekt ovog pitanja, snažno stavljajući akcenat na borbenu snagu avijacije koja je učestvovala u nadlijetanju i bombardovanju grada (tipovi aviona, količina i snaga bombi).¹¹ I dok se taj rad bavi performansama angloameričkih aviona koji su vrebali s neba, ovim člankom ću pokušati rekonstruisati njihova posljedična zbivanja na zemlji. Kroz dostupnu izvornu građu lokalnih organa uprave i zaštite stanovništva (Gradsko poglavarstvo, Narodna zaštita, Režijski odbor za izgradnju javnih skloništa), te onovremenu štampu, fotografije, propagandne plakate istražiću koje su to bile mete vazdušnih napada angloameričkih vojnih snaga, kolika je bila njihova učestalost i preciznost, odnosno razorna moć, te kako su vlasti reagovala na vazdušnu prijetnju, da li su adekvatno odgovorile novim izazovima i kako su se Sarajlije nosile sa svim nedaćama koje je donosila neposredna ratna opasnost.

Najveće i najtragičnije posljedice bombardovanja Sarajeva bili su njegovi ljudski gubici. Broj stradalih Sarajlija teško je preciznije utvrditi zbog nepouzdanosti i nepreciznosti dostupnih izvora. Analizom podataka koje pruža onovremena štampa i dokumenati lokalnih organa uprave te poslijeratni popis žrtava rata pokušaću okvirno utvrditi njihovu brojnost, nacionalnu i polnu strukturu te još jednom propitati pitanje manipulacije žrtava na primjeru Sarajeva. Cilj mi je otvaranjem tih pitanja napraviti barem početni korak u rasvjetljavanju različitih aspekata angloameričkog napada

---

¹¹ Sead Vrana, "Vazdušna bombardovanja Sarajeva u Drugom svjetskom ratu", u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2020, br. 19, 275-305.

na Sarajevo i stvoriti naučnu osnovu za nastavak traganja za detaljima koji će doprinijeti potpunijem poznavanju i razumijevanju jednog lokalnog ratnog prostora u okolnostima Drugog svjetskog rata.

Preventivne mjere zaštite u iščekivanju vazdušnih napada

Iako se totalni rat vodio daleko od njenih granica, a unutar svojih se oružano obračunavala s partizanskim i četničkim snagama koje su raspolagale samo s artiljerijom, vlasti NDH, poučene iskustvom njemačkih gradova čije su se industrijske zone našle na udaru britanske avijacije, počele su sredinom 1942. godine djelovati u pravcu zaštitne pripravnosti. Svjesne da postoji realna opasnost za napad angloameričkih aviona, naročito na veće gradske sredine kao važne vojne, političke, privredne i saobraćajne centre (Zagreb, Brod, Split, Zadar, Šibenik, Sarajevo, Mostar) razvijaju strategiju izgradnje skloništa kao najsigurnije zaštite od bombardovanja. Prvi u nizu koraka bila je naredba Ministarstva hrvatskog domobranstva od 13. juna 1942. godine da se, radi “zaštite pučanstva od napada iz zraka”, urede *skloništa*, *privremena skloništa* i *zakloni* u svim većim gradskim centrima, među kojima je pomenuto i Sarajevo. Određeno je da se u roku od šest mjeseci izgrade skloništa u postojećim stambenim zgradama i onim koje se nalaze u fazi gradnje, te u objektima u kojima se obavljaju veleobrtnički poslovi s najmanje 30 lica. Prema vlastitim potrebama gradovi su trebali izgraditi i *javna skupna skloništa* kako bi se od razornih bombi, požara i bojnih otrova zaštitilo stanovništva koje bi se u trenutku napada našlo na otvorenom prostoru. Sugerisano je da se kao objekti pogodni za okupljanje i zaštitu više desetina ili stotina ljudi mogu izgraditi razni tipovi skloništa: Schindlerova skloništa, Winkelovi tornjevi, te skloništa u obliku tunela. Stiče se dojam da je država preuzela ulogu stratega – planirala je izgradnju skloništa i zaklona detaljno regulišući njihovu gradnju, uređenje i održavanje – dok je cijeli posao realizacije prebacila na lokalni nivo vlasti.¹²

¹²“Naredba Ministarstva hrvatskoga domobranstva od 13. lipnja 1942. broj VIII-3-1535-42 o izgradnji skloništa, privremenih skloništa i zaklona za zaštitu od napadaja iz zraka”, *Narodne novine*, br. 156, 15. 7. 1942, 1; “Propisnik Ministarstva hrvatskoga domobranstva od 13. lipnja 1942. broj

Tako je u slučaju Sarajeva Gradsko poglavarstvo bilo dužno izgraditi ne samo javna skloništa već i izdavati dozvole i vršiti stručni nadzor gradnje ili uređenja skloništa unutar građevinskih objekata, pri čemu je lokalni ogranak Narodne zaštite kontrolisao poštivanje propisanih standarda gradnje.¹³ Početak djelovanja Kotarskog nadzorništva Narodne zaštite u Sarajevu¹⁴ koincidira sa poduzetim preventivnim mjerama državnih vlasti na zaštiti od vazdušnih napada. S tim u vezi već od septembra 1942. godine Narodna zaštita u Sarajevu pravi početne korake: prati adaptaciju četiri skloništa i pregleda 68 privatnih skloništa, uglavnom u centru grada, pogodnih za smještaj 3500 ljudi, putem sarajevskog *Novog lista* poziva građanstvo na čišćenje tavana od lako zapaljivog materijala kako bi se izbjegli veći požari u slučaju bombardovanja, apeluje da se grade privatna skloništa, podučava stanovništvo kako postupiti za vrijeme zračne opasnosti, poduzima akcije

VIII-3-1536-42 za izgradnju skloništa, privremenih skloništa i zaklona za zaštitu od napadaja iz zraka”, *Narodne novine*, br. 208, 16. 9. 1942, 3-15.

¹³ Historijski arhiv Sarajevo, (dalje: HAS), Fond: Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite Sarajevo (dalje: KNNZS), kutija 1, broj 86/42, 14. 11. 1942.

¹⁴ Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite u Sarajevu djeluje od 21. septembra 1942. godine. HAS, KNNZS, kutija 1, broj 19/taj., 6. 10. 1942. Bilo je dio III narodnozaštitnog područja. Narodnozaštitno područje, podijeljeno na župe, kotarove i krugove, oformljeno je radi izvođenja i nadziranja svih radnji iz opsega Narodne zaštite (ranije poznata pod nazivom Civilna zaštita). Potčinjena Ministarstvu hrvatskog domobranstva, Narodna zaštita je podnijela glavni teret zaštite stanovništva NDH tokom angloameričkog bombardovanja uz zadaću da radi na sprečavanju i otklanjanju direktne i indirektno ratne opasnosti i prirodnih nepogoda koje bi mogle ugroziti stanovništvo, privredu i promet. Nakon januara 1944. godine, kada je proglašena *potpuna zaštitna pripravnost za cijelo područje NDH*, primarna zadaća Narodne zaštite bila je zaštita stanovništva i materijalnih dobara od napada iz vazduha te saniranje posljedica eventualnih vazdušnih udara. To je podrazumijevalo dojavu o preletima i napadima neprijateljskih aviona, označavanje početka i kraja vazdušne opasnosti, gašenje požara, otkopavanje zatrpanih osoba pod ruševinama, prevoz poginulih i ranjenih lica i životinjskih leševa, otkopavanje ruševina, popravljavanje oštećenih vodova, uklanjanje bojnih otrova, iseljavanje stanovništva itd. Za vrijeme *potpune zaštitne pripravnosti* morale su se obavezno obavljati sve zaštitne mjere (zamračivanje objekata, uređenje i sklanjanje u javna i kućna skloništa, čišćenje tavana od lako zapaljivog materijala, opskrba kućanstva pijeskom, pribavljanje najnužnije vatrogasne opreme), jedinice Narodne zaštite bile su u potpunoj pripravnosti, a stalnu službu obavljalo je 25% obveznika. U radu Narodne zaštite bili su obavezni učestvovati svi državljani NDH, ukoliko ih u tome nije sprečavala mentalna ili fizička bolest ili važna dužnost u državnoj ili vojnoj službi. Također, omladina uzrasta od 15 godina prolazila je obuku Narodne zaštite i bila joj na raspolaganju. M. Karakaš Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske*, 72-84.

zamračivanja, provodi vježbe uzbune za građanstvo itd.¹⁵ Sudeći prema poduzetim radnjama na zaštiti stanovništva i ograničavanju materijalne štete nastale pri eventualnom bombardovanju, stiče se dojam da se ozbiljno doživljavala opasnost od vazdušnog napada.

Ona je postajala sve realnijom s obzirom na razvoj situacije na sjevernoafričkom ratištu, odnosno na sve jasniji nagovještaj gubitničkog ishoda za Sile Osovine. Spobjedom zapadnih saveznika otvarala se mogućnost njihovog iskrcavanja u Italiji ili na Balkanu. Bez obzira na konačan odabir, vlasti NDH su mogle očekivati vazdušno bombardovanje svojih gradova. Stoga su od jeseni 1942. godine, kako je prethodno spomenuto, intenzivirale aktivnosti na zaštiti stanovništva, ali su također brinule i o građevinskim objektima stvarajući zalihe materijala potrebnog za njihovu eventualnu popravku (prozorska stakla, cement, kit za prozore itd.).¹⁶

Prvi napadi iz vazduha na grad Sarajevo (1943)

Kako arhivska građa bilježi, prvi udar angloameričkih aviona na Sarajevo dogodio se 25. novembra 1943. godine. U iznenadnom i brzom napadu ispuštene su četiri bombe koje su pale i eksplodirale na području Terezije i Urijan Dedine ulice. S obzirom na njenu neposrednu blizinu, vrlo je vjerovatno da je meta prelijetanja bila obližnja električna centrala na Skenderiji. Iako bombe nisu direktno pogodile nijedan objekat, svojom eksplozijom su izazvale lakša oštećenja na privatnim kućama.¹⁷ Ovaj napad bez žrtava, sa manjom materijalnom štetom, bio je samo uvod u težak napad koji će uslijediti nekoliko dana kasnije.

Dana 29. novembra, dok se grad nalazio u magli, a vedro vrijeme bilo iznad Trebevića, oko 11 sati se na nebu pojavilo 27 angloameričkih aviona, raspoređenih u tri jata po 9 dvomotornih aviona tipa Douglas-Boston. Leteći na visini 2500–3000 m ravnom linijom u pravcu zapad–istok lijevom

---

¹⁵ HAS, KNNZS, kutija 1, broj 19/taj., 6. 10. 1942; broj 29/taj., 31. 10. 1942; broj 41/taj., 30. 11. 1942.

¹⁶ HAS, KNNZS, kutija 1, broj 1258/taj., 16. 9. 1942.

¹⁷ Ibid, broj 121/taj., 27. 11. 1943.

stranom Miljacke, a suprotnim pravcem pri povratku desnom obalom, avioni su prema procjenama lokalne Narodne zaštite bacili oko 130 bombi. Iskustva iz vježbi za uzbunu koje su obavljane prethodne godine nisu bila od velike koristi Sarajlijama. Prilikom bombardovanja stanovništvo je zahvatila panika. Magla koja se nadvila nad sarajevskom kotlinom ometala je avijatičare da detektuju ciljeve, stoga su bombe bacane nasumično duž Miljacke. Bombe težine 250 kg pale su na gusto naseljene ulice – Cicin Han, Soukbunar, Mjedenica, Bistrik, Medrese, Pirin brijeg, Sagrdžije, Golobrdica, Kečina, Glodina, Čemerlina, Hrgića – što je za rezultat imalo velike materijalne i ljudske gubitke za civilno stanovništvo (vidi sliku br. 1). Direktnim pogocima potpuno je srušeno oko 98 prizemnih i jednospratnih kuća, teže je oštećeno oko 117 kuća koje su se od pada projektila našle udaljene 15–20 m, lakše je oštećeno 100, a 117 stambenih objekata je zadobilo neznatna oštećenja.¹⁸ Takođe su stradali muslimanski vjerski objekti: džamija te Hadži Sinanova tekija kao “jedan od najdragocjenijih kulturno-vjerskih spomenika starog Sarajeva”.¹⁹

---

¹⁸ U arhivskoj građi fonda Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite (kutija 1, broj 20/44) pronađena su dva izvještaja vezana za bombardovanje Sarajeva 29. novembra 1943. godine. Jedan, Pričuvne narodno zaštitne satnije, datiran je na 7. 1. 1944. godine, a drugi neautorizovan na 4. 12. 1943. Po svom sadržaju, odnosno preciznosti iznesenih podataka, neznatno se razlikuju. U radu ću kombinovano koristiti oba radi detaljnijeg upotpunjavanja slike o dešavanjima na nebu i zemlji sarajevskog gradskog područja, s tim što ću pri navođenju egzaktnih podataka o broju poginulih, ranjenih ljudi i oštećenih objekata koristiti ovaj prvi izvještaj jer je sačinjen od strane jedinice koja je direktno djelovala na terenu i to u trenutku kada se mogla sveobuhvatnije sagledati nastala šteta.

¹⁹ “Sarajevo teško bombardirano. Veliki broj mrtvih i ranjenih – Znatna šteta”, *Novi list*, br. 785, 2. 12. 1943, 3.

Slika 1 – Bistričica, vazdušni napad iz novembra 1943. godine. Izvor: Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Fond: Zbirka fotografija (dalje: ZF), inventarni broj: FNOB 5902.

Ispod ruševina uništenih i oštećenih kuća izvučeno je oko 130 tijela. Zbog razorne moći bombi znatan broj njih je bio toliko unakažen da su ostali neidentifikovani (57). Prilikom bombardovanja ranjeno je oko 150 lica. Do kasno u noć pripadnici Narodne zaštite radili su na izvlačenju ranjenih iz ruševina. Ranjenicima je ukazivana najnužnija medicinska pomoć na licu mjesta, nakon čega su svi upućeni u Državnu bolnicu radi temeljitog ljekarskog pregleda. U narednih desetak dana nastavilo se s otkopavanjem ruševina i iskopavanjem mrtvih, evidentiranjem poginulih i ranjenih, raščišćavanjem puteva, rušenjem pojedinih dijelova razorenih kuća kojima je prijetila opasnost obrušavanja te prijavljivanjem materijalne štete nastale na privatnim objektima.²⁰ O bacanju bombi na dio grada gusto naseljen sirotinjom i stradanju civila lokalni *Novi list* je pisao kao o

²⁰ HAS, KNNZS, kutija 1, broj 20/44, 7. 1. 1944; “Važno upozorenje gradjanstvu”; “Poziv gradjanima oštećenim prilikom bombardiranja”, *Novi list*, br. 787, 4. 12. 1943, 5.

“zločinačkom bombardiranju Sarajeva, ili bolje rečeno, sarajevske sirotinje”. Igrajući na kartu emocija kod muslimanskog stanovništva, potencirano je da su bombardovane četvrti naseljene “izključivo muslimanskom sirotinjom”, čime se želio pojačati, ili ukoliko je prethodno izostao stvoriti, otpor i neprijateljstvo muslimanskog stanovništva protiv angloameričkih snaga i snažnije ih vezati za ustaški režim koji im se nametao kao njihov zaštitnik.²¹ Na tom tragu bio je i komentar muslimanskog lista *Osvit* koji je konstatovao da su nasumice bačene bombe trebale da “unesu paniku i pokolebaju visoki moral građanskoga pučanstva”, ali napad na civilno stanovništvo Sarajeva “izazvao je strahovito zaprepašćenje, prezir i mržnju čak i kod onih pojedinaca, koji nijesu nikako vjerovali da su se Englezi (...) pokazali ništa drugo nego profesionalne ubice nevinoga pučanstva, posebno žena i djece”.²² Težina navedenih optužbi pojačavana je tvrdnjama da su žrtve bombardovanja bile i muhadžiri / izbjeglice koji su, bježeći “goli i bos i izpred zvjerskih banda sastavljenih od moskovsko-londonskih plaćenika”, mučenički pali “od iste zločinačke ruke”. Ovakvim propagandnim konstrukcijama otvoreno se poistovjećivalo angloameričko bombardovanje gradova, odnosno stradanje neboračkog stanovništva, s postupanjem njihovih lokalnih saveznika – partizana – o kojima se putem štampe širile vijesti da “razaraju narodnu imovinu i ubijaju nevine ljude”.²³

Pokušavajući usmjeriti bijes Sarajlija protiv, u tom trenutku, najvećeg vojnog i političko-ideološkog neprijatelja ustaškog režima, kroz štampu je tumačeno da je “Sarajevo (je) podvrgnuto anglo-američkom teroru radi pomoći partizanima”. Dodatno je pojašnjavano da je, zbog likvidacije partizana koja je bila u toku u okolini Sarajeva i uopšte po bosanskim brdima, Staljin zatražio od zapadnih saveznika da ih pomognu, i to “ubijajući nedužno građansko pučanstvo”.²⁴

²¹ “Sarajevo teško bombardirano. Veliki broj mrtvih i ranjenih – Znatna šteta”, *Novi list*, br. 785, 2. 12. 1943, 3.

²² “Razaraju ali osvješčuju ...”, *Osvit*, br. 92 i 93, 8. 12. 1943, 3.

²³ “Nakon krvavog anglo-američkog zločina nad Sarajevom”, *Novi list*, br. 786, 3. 12. 1943, 5.

²⁴ “Krvavi zločin nad Sarajevom pokazuje uzku vezu između Anglo-amerikanaca i bandita svake ruke”, *Novi list*, br. 786, 3. 12. 1943, 1. U tom smislu je zanimljiv propagandni plakat na kojem Ruzvelt

Slika 2 – Plakat. Izvor: HAS, ZP, C-138.

Dan kasnije štampa donosi doradenu verziju razloga zbog kojih je bombardovano Sarajevo, a prema kojoj je ono trebalo biti podrška iz

---

bombarduje bosanskohercegovačke gradove: Sarajevo, Trebinje, Prijedor, Mostar, dok mu kao saveznik iza leđa stoji Staljin (vidi sliku br. 2). Historijski arhiv Sarajevo, Fond: Zbirka plakata (dalje: ZP), br. C-138.

vazduha za partizansku provalu u grad.²⁵ Propagandno interpretiranje angloameričkog napada na Sarajevo ilustrativno je predstavljeno kroz plakate kao vrlo popularno i pogodno sredstvo komunikacije režima sa narodom. Serijom propagandnih plakata likovno su prikazani neprijatelji NDH i nevine žrtve angloameričkog bombardovanja. Bombe s britanskom i američkom zastavom koje pogađaju nezaštićene ženu i dijete i ruše njihov dom su predstavljene kao forma pomoći koju saveznici pružaju partizanima na terenu (vidi sliku br. 3).²⁶

Jasnim i otvorenim optužbama da Tito huška svoje moćne saveznike protiv “miroljubivih gradova i sela” plasirana je narodu zastrašujuća poruka da mu oni pomažu da “pripremi svoje djelo uništavanja, koje je on hrvatskom narodu namienio”. Na taj način su “Titove terorističke bande u savezu s anglo-amerikanskim terorističkim letaćima” promovisani kao “dva ortaka, koji se zaista medju sobom podupiru” ujedinjeni u borbi protiv hrvatskog naroda (vidi sliku br. 4).²⁷

Konstruisanjem slike o vazдушnom bombardovanju Sarajeva kao o terorističkom činu koji je britansko-američka avijacija poduzela na zahtjev NOP-a, odgovornost za stradanje civilnog stanovništva prebačena je na partizane. Da bi se dodatno apostrofirala njihova krivnja, kroz propagandne plakate se otvoreno tvrdilo da “vodstvo komunističkih partizana naručuje ove teške zločine!”. Takvim konstatacijama nastojao se isprovocirati revolt i gnjev Sarajlija protiv njih.²⁸ O tome svjedoči i izjava glavara građanske uprave u Sarajevu Ivice Frkovića koji, negirajući mogućnost da bi ovakvi napadi mogli negativno uticati na moral stanovništva, izražava vjeru da će “ove dragocjene žrtve pojačati odpor svakog pojedinca protiv podmuklog neprijatelja hrvatskog naroda i Nezavisne Države Hrvatske”.²⁹

---

²⁵ “Zašto je bombardirano Sarajevo?”, *Novi list*, br. 788, 5. 12. 1943, 3.

²⁶ HAS, ZP, br. C-122.

²⁷ HAS, ZP, br. C-184.

²⁸ Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Zbirka plakata, br. 10413.

²⁹ “Priznanje glavara građanske uprave junačkom držanju Sarajlija prigodom gangsterskog i teškog bombardiranja Sarajeva”, *Novi list*, br. 787, 4. 12. 1943, 5.

Slika 3 - Plakat. Izvor: HAS, ZP, C-122.

Slika 4 - Plakat. Izvor: HAS, ZP, C-184.

Nemir i strah koji se uvukao među Sarajlije vlasti su pokušale kanalisati protiv svih vojno-političkih protivnika ustaškog režima. Kako je paralelno s dešavanjima na frontu u tom trenutku uspostavljen prvi kontakt između kralja Petra Karađorđevića i vodstva NOP-a, u narodu se pokušavao stvoriti utisak da te dvije političke opcije zajednički učestvuju u njihovom ubijanju. U tom kontekstu se kroz tekst “Tko je bombardirao Sarajevo i druge hrvatske gradove?” objavljen u sarajevskom *Novom listu* jasno konstatuje da su “strahovita zvjerstva” nad gradom počinili i četiri aviona “kojih je posada srbska”, zato su na kraju Saralije pozvane da to “dobro zapamte”.³⁰ Takvim objavama pojačavan je osjećaj ugroženosti, što je kod naroda, a naročito onog dijela koji je bio distanciran od vlasti NDH, trebalo izazvati bunt i ozlojeđenost protiv angloameričkih saveznika i njegovih saradnika na lokalnom području.

Želeći kreirati dojam da je razorno djelovanje neprijateljskog vazduhoplovstva nad Sarajevom ostavilo snažan utisak na javnost u cijeloj zemlji, kroz štampu su intenzivno plasirane vijesti o moralnoj i finansijskoj podršci koja je pristizala u grad. Stvarao se utisak da je cijela država solidarisana s njim i da osjeća patnju i stradanje njegovog stanovništva. Takvu pažnju pokazao je gradonačelnik Zagreba koji je izrazio sućut “povodom anglo-američkog zločina nad Sarajevom” te je uputio milion kuna pomoći žrtvama. Istog sentimenta bio je i ministar skrbi za postradale krajeve dr. Mehmed Alajbegović davši nalog da se novčana sredstva kojim je upravljalo župsko povjereništvo dotičnog ministarstva u Sarajevu stavi na raspolaganje stradalnicima.³¹

Bez obzira na to što se kroz novinske tekstove nastojao stvoriti utisak o angažovanosti svih struktura vlasti u otklanjanju posljedica bombardovanja Sarajeva, ipak je nedostatak materijalnih sredstava bio toliko izražen da se pokušala i kod nenastradalih Sarajlija izazvati socijalna osjetljivost i osjećaj empatije za nevoljnike. Gradonačelnik Mustafa Softić otvoreno

---

³⁰ “Tko je bombardirao Sarajevo i druge hrvatske gradove?”, *Novi list*, br. 793, 11. 12. 1943, 2.

³¹ “Sućut hrvatske metropole”, *Novi list*, br. 787, 4. 12. 1943, 5; “Pomoć postradalim građanima grada Sarajeva”, *Novi list*, br. 790, 8. 12. 1943, 7.

je apelovao na građane da odgovore na patriotsku dužnost i “svojim doprinosima u novcu i naravi ublaže bol onih, koji padoše žrtvom (toga) napadaja”.³² Rezultate takvog odaziva prenosio je *Novi list* obavještavajući javnost kratkim tekstovima da su uposlenici određene ustanove skupili novac za stradale od bombardovanja.³³ Uz prilog Vlade NDH od 5.000.000 kn Gradski društvojni odjel prikupio je sveukupno oko 7.000.000 kn, što je bilo nedovoljno za saniranje posljedica bombardovanja grada. Vođen prioritetima, prikupljen novac odmah je distribuiran porodicama koje su najviše stradale, tj. donacije su upućene licima kojima je kuća bila u potpunosti uništena. S obzirom na oskudna prikupljena sredstva, intenzivirani su apeli “na dobra srдца imućnijih Sarajlija, da postradaloj braći priskoče u pomoć”.³⁴

Pogibiju 130 sugrađana, kao veliki gubitak za svaku gradsku zajednicu, ponovo je propagandno iskoristila ustaška vlast. Ustaški stožer Vrhbosne priredio je javni spomen “u počast nevinih žrtava barbarskog bombardovanja” koji je pored komemorativne funkcije, naročito u ratnim prilikama, dobio i političku ulogu. Okupljeno “rodoljubivo gradjanstvo”, ogorčeno zbog pretrpljenog terora i straha, trebalo je dodatno homogenizirati oko pitanja njihove fizičke ugroženosti i politički se obračunati s neprijateljem oštrom osudom njegovog barbarskog djelovanja.³⁵

Nakon prvog većeg bombardovanja Sarajeva, stečena iskustva su nalagala da se poduzmu *ad hoc* mjere u pogledu zaštite lokalnog stanovništva. Stoga Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite, pozivajući se na naredbu Ministarstva hrvatskoga domobranstva o gradnji skloništa iz juna 1942. godine, nalaže građanstvu da “svaki kućevlastnik u svojoj zgradi, izgradi u najkraćem roku propisano sklonište za slučaj napada iz zraka”.³⁶ Gradom

³² “Apel Sarajlijama”, *Novi list*, br. 788, 5. 12. 1943, 5.

³³ “Prinos za postradale od bombardiranja”, *Novi list*, br. 788, 5. 12. 1943, 5.

³⁴ “Pomoć postradalim gradjanima grada Sarajeva”, *Novi list*, br. 790, 8. 12. 1943, 7. O istom piše i: “Pomoć postradalim od bombardiranja”, *Osvit*, br. 95, 26. 12. 1943, 5.

³⁵ “Počast žrtvama bombardiranja”, *Novi list*, br. 788, 5. 12. 1943, 6.

³⁶ “Oglas”, *Novi list*, br. 790, 8. 12. 1943, 7.

se očigledno širio strah i panika čim se osjetila potreba da se preko štampe umiruje stanovništvo. I dok se najstrožije prijetilo za neizvršenje gore spomenute naredbe, nekoliko dana kasnije se ne samo tvrdilo da Sarajevo “ima dovoljno skloništa, gdje se celo gradjanstvo (...) može sasvim sigurno skloniti” već se ozbiljno pokazivala nevjerica da bi moglo doći do novih vazdušnih napada. Strateški položaj grada je prikazan toliko beznačajnim da se olako zaključivalo da “tu nema ništa, za što bi se izplatilo (ne samo) potrošiti ogroman novac, koliko stoji jedno makar malo bombardiranje”. Iz tog razloga se sumnjalo da “paničari” koji po gradu šire vijesti o skorim novim udarima i tako stvaraju paniku među stanovništvom “rade u službi neprijatelja”. Da bi umirila Sarajlije, Župska redarstvena oblast pokušala je djelovati represivno, prijeteci da će biti “najstrožije kažnjen” svaki koji širi takve glasine.³⁷

U pauzama od bombardovanja – izgradnja novih skloništa od zračnih napada

Svjesni da se totalni rat prenio i na područje NDH i da su u direktnu opasnost došli njeni najveći gradski centri kao strateški bitne tačke vazdušnih napada, lokalne vlasti u Sarajevu počele su intenzivnije raditi na izgradnji mreže skloništa. Poučeno teškim iskustvom bombardovanja s kraja prethodne godine, Gradsko poglavarstvo u Sarajevu 1944. godine poduzima, u skladu sa svojim nadležnostima i obavezama, aktivnosti na zaštiti lokalnog stanovništva. Planirana izgradnja javnih skloništa zahtijevala je finansijska sredstva i stručnu angažovanost. Sa zadatkom da ispita mogućnosti i način izgradnje skloništa po pojedinim gradskim naseljima oformljena je stručna komisija sastavljena od eksperata iz niza relevantnih javnih institucija (Gradsko poglavarstvo u Sarajevu, Ravnateljstvo šuma, Ravnateljstvo državnih željeznica, Ravnateljstvo državnih rudnika, Hrvatski rudnici i talionice, Hrvatski državni muzej, Narodna zaštita). Rad komisije trebao je rezultirati izgradnjom infrastrukture koja će zaštititi lokalno stanovništvo tokom vazdušnih napada.

---

³⁷ “Nema nikakva razloga panici!”, *Novi list*, br. 797, 16. 12. 1943, 5.

Potrebna finansijska sredstva (150.000.000 kn) gradska uprava je zatražila od Predsjedništva vlade NDH u Zagrebu. Dok se čekalo na odobrenje novca, Komisija je obišla cijeli grad te izvršila pripremne radnje za *rovna skloništa* koja su ocijenjena najnužnijim u dijelovima grada koji nemaju visoku gradnju. U slučaju centra grada u kojem su se nalazili višespratni objekti zauzela je stav da je brže i jednostavnije njihove podrumске prostorije preurediti u javna skloništa. Ministarstvo prometa i Državna riznica odobrili su marta 1944. godine 100.000.000 kn isključivo za izgradnju skloništa.³⁸ S obzirom na nastale potrebe dva mjeseca kasnije, glavar građanske uprave u Sarajevu Ivica Frković precizirao je da će 80.000.000 kn Gradsko poglavarstvo utrošiti na izgradnju javnih skloništa u gradu, dok će ostatak novca Tehnički odjel Velike župe Vrhbosna iskoristiti za izgradnju skloništa u državnim zgradama.³⁹ Da bi se posao najžurnije završio, naredio je da se odmah počne s realizacijom projekta, da u tu svrhu sva državna i samoupravna tijela hitno reaguju na sve zahtjeve gradskih vlasti, te da im stavi na raspolaganje stručno osoblje, oruđe i materijal. Za slučaj prijekne potrebe odobrio je slobodan angažman radne snage pojedinih preduzeća.⁴⁰ S ciljem da se uspješno realizuje zadatak izgradnje mreže skloništa u gradu, sredinom godine je sav posao vezan za pravljenje rasporeda skloništa, odnosno određivanje njihovog lokaliteta, veličine i vrste, te odabiranje izvođača radova prebačen na namjenski formiran *Režijski odbor za izgradnju javnih skloništa u Sarajevu*.⁴¹ Od gore odobrenog višemilionskog iznosa počelo se s gradnjom 6 javnih skloništa (Kovači –

³⁸ Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite u Sarajevu izrazilo je nezadovoljstvo odobrenom sumom novca, jer su u prethodno traženih 150.000.000 kn bila uračunata sredstva potrebna za njegovo djelovanje (od 25.000.000 kn). Njegovom zahtjevu da mu se od dodijeljenih 100.000.000 kn na raspolaganje stavi 20.000.000 kn, a da se preostali iznos utroši na izgradnju skloništa, nije udovoljeno. HAS, KNNZS, kutija 2, broj 47/taj., 4. 4. 1944; 80/taj., 5. 7. 1944.

³⁹ Ministar prometa Jozo Dumadžić 2. septembra 1944. godine odobrio je da se iznos od 100.000.000 kn utroši na izgradnju "ne samo javnih skloništa u Sarajevu nego i skloništa u državnim zgradama i ustanovama u Sarajevu". Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Režijski odbor za izgradnju javnih skloništa (dalje: ROIJS), kutija 1, signatura 1117, 2. 9. 1944.

⁴⁰ HAS, KNNZS, kutija 2, broj 80/taj., 5. 7. 1944.

⁴¹ Riječ je o *ad hoc* stručnom odboru koji su sačinjavali predstavnici lokalnih civilnih organa uprave, a koji su do tada bili uključeni u tek započeti proces gradnje skloništa (Tehnički odjel Velike župe Vrhbosne, Gradsko poglavarstvo, Narodna zaštita). ABiH, ROIJS, kutija 1, signatura 270, 26. 6. 1944.

Bentbaša, Toplik, Megara, Pirin brijeg, Nevesinjska ulica, tvornica duhana), te je bio pripremljen projekat za izgradnju još dva (Skopljanska ulica – Novo Sarajevo, Nova Mahala). Međutim, septembra 1944. godine, novca nije bilo za izgradnju tri nova skloništa (Mjedenica, Čadordžina, sklonište na pruži Sarajevo – Višegrad) za koja su bile pripremljene projektne dokumentacije.⁴² Kako je njihova izgradnja trajala još tokom jeseni 1944. godine, najvjerojatnije nije bila dovršena ni do kraja rata niti je u punom kapacitetu poslužila zaštitu Sarajlija od angloameričkih bombi. Sumnju ozbiljno podgrijava i slučaj izgradnje skloništa na Pirinom brijegu koju je od avgusta 1944. godine izvodila lokalna firma Jakova Anića. Prvobitno ugovoren rok izgradnje od 60 dana nije ispoštovan zbog, kako je on naveo, kratkog vremenskog roka, stalnih uzbuna na opasnost koje tjeraju ljude da se sakriju u sklonište, čestih kišnih intervala, policijskog sata i drugih tehničko-građevinskih problema. U takvim uslovima odrađeno je 55% posla, stoga je termin završetka gradnje prolongiran za narednih 40 dana (do 22. novembra 1944). Međutim, do tada je bio odrađeno svega 80% planiranih radova, te je ponovo izražena nada da će projekat konačno biti završen do kraja 1944.⁴³

Istovremeno je *Novi list* bio svjestan ozbiljnosti problema nedostatka skloništa i njegovih posljedica za građane Sarajeva u kontekstu angloameričkih vazdušnih napada te je glasno apostrofirao važnost zalaganja vlasti da se ona izgrade. Podsjećao je na to da su milionska sredstva davno izdvojena na državnom nivou za rješenje ovog pitanja, ali kao faktor koji je usporio njihovu realizaciju navodi nerealne ambicije da se izgradi sistem skloništa čiji bi tuneli poslije rata bili pretvoreni u podzemnu tramvajsku vezu grada sa njegovom periferijom. Hitnost situacije je bila tolika da se ne samo moralo odustati od tih zamisli već je zahtijevala i angažman građanstva u vidu radne snage. Zbog neuspjelog pokušaja stvaranja adekvatne mreže skloništa *List*, ne identifikujući jasno krivce, poziva na odgovornost “one, koji su kažnjivim nemarom skrivili” da Sarajlije krajem 1944. godine

---

⁴² HAS, KNNZS, kutija 2, broj 161, 5. 10. 1944.

⁴³ ABiH, ROIJS, kutija 1, signatura 1266, 1944.

i dalje budu bez adekvatne zaštite, tj. velikih javnih skloništa.⁴⁴

Pored ovih skloništa, čija je gradnja finansirana od namjenski izdvojene donacije iz državnog budžeta, u gradu su građene i adaptirane podrumске prostorije (skloništa) u privatnim stambenim zgradama i kućama. Iz mjesečnih izvještaja Kotarskog nadzorništva Narodne zaštite u Sarajevu saznajemo da su u prvih šest mjeseci 1944. godine izgrađena 52 privatna skloništa, da su do maja izgrađena skloništa u svim većim podržavljenim zgradama (zgrade jevrejskih vlasnika koje su prepisane na ime NDH), te nekoliko većih javnih skloništa, poput onog u podrumu tvornice duhana za cca 250 ljudi, u Krugovalnoj postaji, na Bentbaši, u zgradi Župske redarstvene oblasti.

Također, u krugu Glavne željezničke radionice građena su četiri velika armirana-betonska nadzemna skloništa.⁴⁵ Riječ je o tipskoj gradnji skloništa, tzv. Winkelov toranj,⁴⁶ kojeg u konstruktivnom smislu unificira vanjski

⁴⁴ “Za brzu izgradnju javnih skloništa svi će svjestni građani doprinieti svoj udio”, *Novi list*, br. 1099, 11. 12. 1944, 3. Ne može se kazati da lokalne stručne službe nisu djelovale u pravcu rješavanja tog problema. Svježa iskustva teškog vazdušnog bombardovanja grada forsirala su Režijski odbor za gradnju javnih skloništa u Sarajevu da traži pogodne lokacije za izgradnju skloništa radi zaštite lokalnog stanovništva. Na temelju dojave stanovnika Gornjeg Soukbunara počelo se razmišljati o ispitivanju obližnje pećine koja bi eventualno, uz adaptaciju, mogla poslužiti kao sklonište većeg broja stanovnika ovog dijela grada. Zadatak da ispita pećinu za potrebe gradnje skloništa povjeren je firmi Marka Zdrinušića kao najpovoljnijem ponuđaču. ABIH, ROIJS, kutija 3, signatura 240, 29. 12. 1944.

⁴⁵ HAS, KNNZS, kutija 2, broj 24/taj., 3. 3. 1944; broj 46/taj., 4. 3. 1944; broj 55/taj., 4. 5. 1944; broj 65/taj., 6. 6. 1944; broj 80/taj., 5. 7. 1944. Korištena arhivska građa spominje da je do kraja septembra 1944. godine završena izgradnja četiri Winkelova tornja (numerički označena: br. 1, br. 2, br. 3, br. 4).

⁴⁶ U arhivskoj građi ustaške provenijencije ovaj model skloništa naziva se Winklerov toranj. Ovaj tip skloništa za zaštitu ljudi od razornog bombarderskog djelovanja patentirao je još prije Drugog svjetskog rata njemački inženjer Leo Winkel. Na području Njemačke izgrađeno je oko stotinu ovakvih skloništa. U Sarajevu su do danas sačuvana dva takva tornja, dok je treći srušen prilikom izgradnje trase saobraćajnice “Sjeverne longitudinalne”, prije 15-ak godina, a četvrti je “utonuo” i od njega je ostao samo vrh u visini od 80 cm. Razumljivo je da su se tornjevi izgrađeni u krugu Glavne željezničke radionice, odnosno van gradskog područja koje je bilo pravi željeznički kompleks, teško mogli zadržati sa širenjem gradske teritorije, odnosno sa izgradnjom stambenih naselja u njegovoj neposrednoj okolini tokom druge polovine prošlog stoljeća. Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, broj: 06.1-2.3-59/14-19, 2. 4. 2014, dostupno na: [220](http://apli-</p>
</div>
<div data-bbox=)

plašt (ljuska) u formi vitkog konusa. Prednost ovakve vrste skloništa bila je u nižoj cijeni njegove gradnje u odnosu na podzemne, zatim malom volumenu objekta koji se posmatran i nišanjen s visine teško mogao direktno pogoditi, te u nemogućnosti aktiviranja upaljača aviobombe prilikom eventualnog direktnog pogotka zbog vitke konusne forme vanjskog plašta skloništa. Zidovi sazidani s otklonom ugla od oko 8 stepeni u odnosu na vertikalu činili su da bomba sklizne s plašta i aktivira se na tlu. U tom slučaju zbog debljine zidova ljudstvo sakriveno u skloništu ne bi bilo životno ugroženo. Debljina armiranobetonskih zidova u prizemlju bila je 1,10 m i smanjivala se za svaki metar visine po 3 cm. Na primjeru jednog od dva danas sačuvana takva objekta u Sarajevu možemo bolje vizualizirati njihovu unutrašnju strukturu.⁴⁷ Sklonište se sastoji od jedne podzemne i 7 nadzemnih etaža. Kroz centralni dio skloništa, cijelom njegovom visinom, izvedeno je dvokrako stepenište. U sklonište se ulazi kroz glavni ulaz sa čeličnim dvokrilnim vratima, kroz manji pomoćni ulaz sa čeličnim jednokrillnim vratima koji se nalazi u prizemlju ili eventualno kroz dvoje manjih vrata na prvoj i drugoj etaži. Uz unutrašnje zidove na trećem, četvrtom, petom i šestom spratu bile su postavljene drvene klupe sa naslonom, dok se sedmi sprat nije koristio za zaštitu ljudstva jer je bio zauzet stropnom konstrukcijom. Sedmospratno sklonište završavalo se kupastim armiranobetonskim završetkom koji je gledano iz vana imao zašiljenu kupastu formu (vidi slike br. 5, 6, 7).⁴⁸

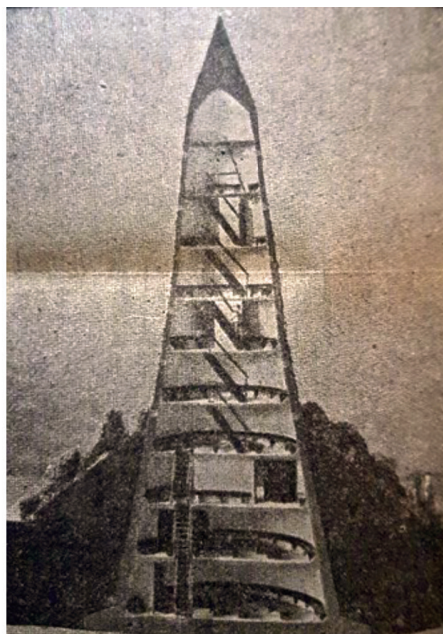
Radovi na tzv. Winkelovim tornjevima završeni su tokom septembra 1944. godine, stoga su sigurno bili korišteni u trenutku najrazornijeg bombardovanja Sarajeva. Međutim, ono što ostaje nedovoljno jasno jest da li su skloništa služila samo za zaštitu radnika iz obližnje Glavne željezničke

---

kacija.kons.gov.ba/kons/public/uploads/odluke_hrv/Sarajevo_Skloniste%20Vaso%20Miskin%20kompl%20HR.pdf (pristupljeno: 8. 4. 2021).

⁴⁷ Prema ocjeni Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, oba sačuvana tornja proglašena su nacionalnim spomenicima uz obrazloženje da “s obzirom na njihovu tehničku i tehnološku originalnost i sačuvani stupanj autentičnosti i integralnosti, imaju kulturno-povijesnu vrijednost i značaj”. Ibid.

⁴⁸ Ibid.

Slike 5 i 6 – Vanjski i unutrašnji izgled Winkelovog tornja.

Izvor: *Narodne novine*, br. 208, 16. 9. 1942, 10.

Slika 7 – Winkelov toranj u Sarajevu (Pofalići, u neposrednoj blizini zgrade “Energoinvesta”).
Izvor: Klix.ba.

radionice koja je bila strateški vrlo važan pogon za održavanje željezničkog prometa ili se u njih moglo skloniti i drugo civilno stanovništvo. Još jedno od pitanja koje bi dodatno trebalo istražiti veže se za naručioca njegove izgradnje. U bosanskohercegovačkoj javnosti je prisutna teza da su ovakav tip skloništa izgradile njemačke okupacione snage u Sarajevu.⁴⁹ Međutim, Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite u Sarajevu, koje konstantno tokom 1944. godine izvještava o izgradnji tih skloništa, ni na koji način ne nagovještava da su Nijemci povezani s njihovom izgradnjom. Epizode razarajućeg djelovanja angloameričke avijacije nad gradom koje su uslijedile tokom 1944. godine pokazale su da nekoliko postojećih javnih i veći broj manjih – privatnih – skloništa nije dovoljno da zaštiti stanovništvo od vazdušnih napada. Lokalne vlasti ne negiraju problem nedostatka sklonišnih kapaciteta, stoga javno savjetuju građane da “potraže sebi zaklona izvan grada”.⁵⁰

Vazdušni napadi prijetnja redovnom odvijanju školske nastave i standardnoj zaštiti kulturnoistorijskog naslijeđa

Lokalne vlasti su slična netipična rješenja predlagale i pri pokušaju obnavljanja školske nastave u školskoj 1943/44. godini, koja je prekidana zbog periodičnog dolaska izbjeglica u Sarajevo, loše epidemiološke situacije i zauzimanja školskih prostorija od strane njemačke vojske. Da bi se obezbijedila bilo kakva odgojno-obrazovna poduka za oko 7000–8000 sarajevskih đaka koji su potpadali pod obavezno školovanje, Gradsko poglavarstvo u Sarajevu je predlagalo da se nastava organizuje “u slobodnom prostoru na periferiji grada”. Uprkos činjenici da se u Sarajevu sve češće mogla čuti uzbuena za opasnost, procjenjivalo se da bi djeca izmještena na rubne dijelove grada bila relativno bolje zaštićena nego da su ostala u njegovom centru. Nepostojanje skloništa ili sličnih objekata koji bi mogli poslužiti za sigurno okupljanje najmlađe populacije uslovalo je da se razmišlja o organizovanju

⁴⁹ Ibid.; S. H. P., “Znate li kakvu zanimljivu priču kriju sarajevski betonski tornjevi?”, *Klix.ba*, 9. 2. 2020, dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/znate-li-kakvu-zanimljivu-pricu-kriju-sarajevski-betonski-tornjevi/200207096> (pristupljeno: 8. 4. 2021).

⁵⁰ “Zaštita građanskog pučanstva od zračnog napadaja”, *Novi list*, br. 1101, 13. 12. 1944, 3.

školske nastave u dvorištima škola smještenih na gradskoj periferiji ili čak “na nekim zemljištima ili pak u šetnji u okolici Koševskog brda, Soukbunara i Kovačića”. Svjesna opasnosti od vazdušnih napada, gradska vlast je kao rješenje nudila da ovakav vid školovanja bude fakultativan, odnosno da se provodi uz obavezno odobrenje učenikovih roditelja.⁵¹

Angloameričko bombardovanje Sarajeva i njegove okoline te sve poteškoće koje je donosio rat onemogućili su normalno odvijanje odgojno-obrazovnog procesa. Takvo teško iskustvo imali su učenici osnovne škole na Alipašinom Mostu. Ne samo da školski objekat nije mogao obezbijediti ni minimalne uslove za odvijanje nastave – jer je bio bez podruma, odnosno skloništa, a pri tome i razrušen od strane njemačkih vojnika – već je sama lokacija škole – blizina vojnih uzletišta u Rajlovcu i Butmiru, željezničke stanice na kojoj se odvijao glavni teretni željeznički promet – predstavljala neposrednu opasnost po sigurnost djece. Iz istih razloga, ali i potpune obrađenosti slobodnog zemljišta na tom području, bio je onemogućen i onaj najprimitivniji oblik školske poduke – “nastava pod vedrim nebom”.⁵²

Epizodno vazdušno bombardovanje grada tokom 1943–1944. godine, koje je među Sarajlijama izazvalo egzistencijalnu potrebu za hitnom zaštitom vlastitih života, od lokalne vlasti je zahtijevalo angažman ne samo na zaštiti ljudi već i vrijednih kulturnih dobara. Uporedo s izgradnjom i adaptacijom objekata gdje su se Sarajlije mogle sigurno sakriti za vrijeme bombardovanja, pokazan je interes da se “sklone u skloništa sve muzejske stvari koje su od povjestnog značenja i vrijednosti, kako bi se osigurale od štete, koja bi mogla nastati usled zračnog napada.” S ciljem njihove zaštite eksponati izvanredne vrijednosti odneseni su u podrum Etnografskog odjeljenja Hrvatskog državnog muzeja (današnji Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine), gdje su smješteni i zaštićeni u posebno izrađenim sanducima od tvrdog drveta.⁵³ Svi ovdje spomenuti primjeri otkrivaju napore lokalne vlasti da odgovori na izazove i probleme koje je donosilo bombardovanje

---

⁵¹ Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond: Velika župa Vrhbosna, kutija 98, signatura 17620, 3. 6. 1944.

⁵² Ibid, kutija 90, signatura 7504, 8. 5. 1944.

⁵³ ABiH, ROIJS, kutija 3, signatura 127, 1944.

grada. Neposredna opasnost koja je vrebala s neba ozbiljno je narušavala sigurnost Sarajlija, njihove privatne i javne imovine, te remetila uobičajenu svakodnevnicu gradskog stanovnika. Različite aktivnosti poduzete s ciljem zaštite ljudi, kulturnoistorijskog naslijeđa i normalizovanja javnog života pokazale su se nedovoljnim s obzirom na veliki broj žrtava te različite probleme o kojima će docnije biti riječi.

Intenziviranje zračnih napada na Sarajevo (1944)

a) Napad angloameričke avijacije na civilne ciljeve – izbjeglički kamp Alipašin Most

Nakon snažnog vazdušnog udara od 29. novembra 1943. godine, arhivska građa nastavak nadlijetanja angloameričkih aviona nad Sarajevom bilježi tek narednog proljeća, kada izvode lovačko-bombarderske napade na željezničke pruge i aerodrome. U usputnim preletima preko sarajevskog polja, u kojima grad nije bio glavna meta njihovog djelovanja, posade aviona su iz mitraljeza pucale i na prolaznike. Tako je bilo i 28. juna, kada je iz dva lovačka aviona u preletu preko Podlugova, Ilijaša i Semizovca iznenada otvorena vatra na lokalno stanovništvo i željeznička postrojenja, dok je iz druga dva brzo prekinuta paljba nad Stupom zbog protivvazdušne artiljerije. Sljedećeg dana avioni su ponovo nadletjeli grad, ali je rezultat bio nepovoljan za obje strane. Dok je osam bačenih bombi od 50 kg na područje aerodroma Rajlovac ubilo jedno i ranilo drugo lice, istovremeno su angloameričke snage izgubile jedan avion koji se srušio iza sela Binježevo.⁵⁴ S mitraljeskim napadima iz vazduha nastavilo se i 4. jula, kada su preko Trebevića doletjela tri aviona i u niskom letu nad Marijin-Dvorom i Koševom pucala i ranila jednog domobrana i dvije žene.⁵⁵ U novom naletu od 7. jula četiri aviona kružeći nad Ilidžom na isti način su povrijedila tri osobe,⁵⁶ a 4. avgusta u paljbi na lokalni željeznički voz u mjestu Reljevo bile su ranjene četiri osobe.⁵⁷ Iz pomenutih primjera je

⁵⁴ HAS, KNNZS, kutija 2, broj 79/taj., 5. 7. 1944.

⁵⁵ Ibid, broj 81/taj., 5. 7. 1944.

⁵⁶ Ibid, broj 918, 8. 7. 1944.

⁵⁷ Ibid, broj 117/taj., 4. 8. 1944.

očigledno da mete udara nisu uvijek bile strateške ili čisto vojne. Spuštajući se i nisko leteći nad gradom i njegovom širom okolinom, posade angloameričkih aviona su otvarale vatru na sve ljude i vozila u pokretu. Uske ulice otežavale su neprijatelju uspješno gađanje, ali su lakše pogađali ciljeve koji bi se našli na trgovima, sajmovima i širim cestama. Konstatujući da se iz aviona znatno teže mogu uočiti stvari koje se ne miču, stanovništvu je savjetovano da se, u slučaju da se nađu na takvim lokacijama, brzo bace na zemlju i ostanu u mirnom ležećem položaju dok opasnost ne prođe. U poređenju s bombaškim napadima, ova vrsta opasnosti je bila dosta manja jer ju je, prisebnošću i brzim djelovanjem ugroženih pojedinaca, bilo moguće izbjeći.⁵⁸

Mitraljeski napadi angloameričkih aviona u niskom letu samo su nakratko zamijenili bombarderske akcije koje arhivska građa ponovo bilježi 28. jula 1944. godine. U prijedodnevrim satima šest aviona izvršilo je napad na jugozapadni (Grbavica) i zapadni dio grada (Osman-pašina vojarna, današnji Kampus Univerziteta u Sarajevu). Pogodeni su isključivo vojni ciljevi: kasarna te protivvazдушna baterija – pa su i žrtve bile vojne; 2 smrtno stradala njemačka vojnika i 8 ranjenih. Zanimljivo je da je protivavionska odbrana pogodila jedan avion čija je posada iskočila prije nego se on, kako Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite u Sarajevu izvještava, srušio na nepoznatom lokalitetu.⁵⁹

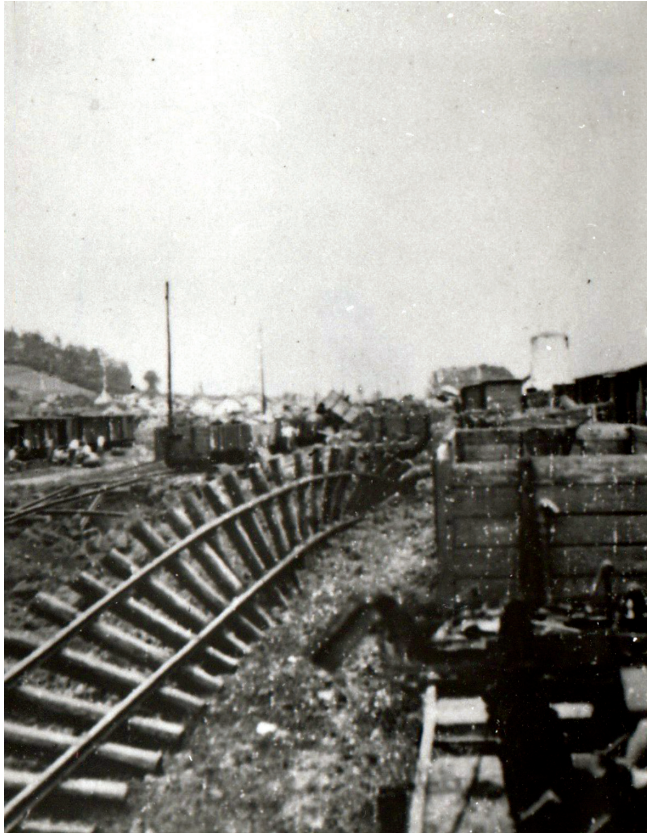
Nadljetanja angloameričkih aviona šireg područja Sarajeva postala su gotovo svakodnevna. Rijetki su bili dani tokom kojih se ne bi oglasile sirene za vazдушnu opasnost i uzbunu, a sve češći su bili i oni tokom kojih je djelovala protivavionska odbrana. U takvoj atmosferi koja je kod lokalnog stanovništva kontinuirano stvarala napetost i osjećaj ugroženosti desio je jedan od jačih i razornijih vazдушnih udara na grad. Sunčanog i vedrog 8. septembra 1944. godine u razmaku od 35 minuta 75 angloameričkih aviona izvršilo je u tri vala udar na jugozapadni dio grada i njegovu okolinu. Oko 250 bačenih bombi (težine 50–250 kg) pogodile su stambene četvrti

---

⁵⁸ “Kako ćemo se zaštititi od strojničkog napadaja zrakoplova u niskom lietu”, *Novi list*, br. 1125, 13. 1. 1945, 5.

⁵⁹ HAS, KNNZS, kutija 2, broj 107/taj., 28. 7. 1944.

Kovačići i Vraca, gdje je pričinjena velika materijalna šteta, odnosno gdje su srušene 22 kuće, a teže i lakše oštećeno njih oko 180. Snažan udar izvršen je i na šire područje Alipašinog Mosta, gdje je pogođena željeznička stanica, najvažnija strateška tačka tog lokaliteta, lokalna cesta i 187 raznih objekata, od kojih je 47 potpuno uništeno (vidi sliku br. 8).

Slika 8 - Željeznička pruga Alipašin Most, vazdušni napad 1944. Izvor: HM BiH, ZF, inventarni broj: FNOB 14597.⁶⁰

⁶⁰ Fotografije korištene u ovom radu pripadaju Zbirci fotografija Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine. Iako je u deskripciji ove i naredne fotografije navedeno da je prikazano razaranje nastalo prilikom vazdušnog napada na Sarajevo 1943. godine, sumnjam u tačnost te datacije, jer su područje Alipašinog Mosta i Marijin-Dvora, lokacije koje su uslikane na fotografijama, bombardovane 1944. godine. Zbog toga sam u opisu fotografija broj 8 i 9 navela tu godinu.

Ono što je posebno okarakterisalo ovaj angloamerički vazdušni napad bilo je bombardovanje izbjegličkog logora Alipašin Most u kojem su spas pokušale pronaći izbjeglice iz Istočne Bosne. Međutim, utekli smrtnoj opasnosti od četničkih jedinica, smrt ih je zadesila tamo gdje su očekivali da će spasiti barem vlastiti život. Bombama je pogodeno i izgorjelo pet baraka koje su služile za stanovanje izbjeglica.⁶¹ Napad na izbjegličko naselje, zbog značajnije koncentracije ljudi na relativno malom prostoru, napravio je pravi masakr među njegovim stanovnicima. Tijela nekih od stradalih su pronađena, mnoga su od siline bombi i razbuktale vatre izgorjela, neka su bila iznakažena do neprepoznatljivosti, a neka raznesena tako da njihovi posmrtni ostaci nisu mogli biti sakupljeni. Zbog nemogućnosti da budu identifikovana, pojedina pronađena trupla su ubilježena kao N. N. lice s kratkim opisom da je u pitanju “žena razmrskane glave”, “žena razmrskana lica sa pletenicama”, “muslimanka oko 40 godina”, “žena oko 18 godina”, “muškarac jako razvijen bez glave”, “žena u komadićima”.⁶² Među poginulima izbjeglicama kojima je utvrđen identitet bilo je lica razne starosne dobi – od jednomjesečne bebe Zdenke Klasan do osamdesetogodišnjeg starca Osmana Kusture. Posebno tragične bile su sudbine porodice Šehović, koja je izgubila članove tri generacije (Huta, 65; Hudema, 38; i dva dječaka školskog uzrasta Fehim, 10 i Bajro, 8), ili Jusufović iz Foče, koja je ostala bez šest ženskih članova (Zlatija, 18; Mejra, 12; Murta, 6; Devleta, 6; Munira, 35; Hatidža, 35).⁶³ Kako su zajedno stradali i prethodno živjeli u teškim izbjegličkim okolnostima, poginule izbjeglice su

---

⁶¹ Ibid, broj 102/taj., 13. 9. 1944. Na isti dan kada je datiran ovaj izvještaj Pričuvne narodno zaštitne bojne Sarajevo upućen Kotarskom nadzorništvu Narodne zaštite, *Novi list* prenosi izjavu donaćelnika ing. Ante Glavine da je do tada poznato da je “u gradskom području postradalo 125 kuća od kojih je 16 potpuno srušeno, 15 teško, a 94 manje oštećeno” te da je na području sarajevskog kotara, a u bližoj sarajevskoj okolini, oštećeno i porušeno 179 zgrada i drugih objekata. Očigledna nepodudarnost u procjenama nastale štete zbog bombardovanja rezultat je samostalnih nadzora i evidentiranja štete te izostanka komunikacije između velike župe kao upravne jedinice i Narodne zaštite kao organa koji je podređen Ministarstvu domobranstva. “Svaki Sarajlija treba pružiti pomoć postradalima od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1025, 13. 9. 1944, 3.

⁶² HAS, KNNZS, kutija 3, broj 1138, 23. 9. 1944.

⁶³ Ibid.

kolektivno pokopane.⁶⁴ Masovna pogibija izbjegličke populacije natjerala je lokalne vlasti da preživjele izbjeglice smjesti na različite lokacije u Sarajevu.⁶⁵

Stradanja su bila teška i u užem centru grada, gdje su ginule skoro cijele porodice s djecom. Tragična je sudbina domaćice Džemile Abaz (50) koja je s troje djece, sinovima Sunom (12) i Zejnilom (6), te kćerkom Mejrom (14), poginula na Kovačićima, ili služitelja Đoke Kovačevića (55) sa Vraca, koji je izgubio život zajedno sa sinovima Milenkom (9) i Aleksom (17).⁶⁶ Sumirajući rezultate angloameričkog bombardovanja Narodna zaštita bilježi da je od siline vazdušnog udara na području Sarajeva kobnog 8. septembra 1944. godine poginulo 255 ljudi, ali najviše izbjeglica, te je ranjeno oko 60 izbjeglica i 95 lica samo na području Kovačića i Vraca.⁶⁷ Devastaciju grada i stradanje njegovih stanovnika lokalni novinari opisuju kroz prizmu potresnih prizora kojima su svjedočili na licu mjesta: “tiela žena i djece, tiela majka i njihovog poroda, ležala su raztrgana i raznesena uz pobiene domaće životinje, koje je ovaj sviet hranio i nekako životario u ovim težkim ratnim vremenima”. Kod čitaoca se pokušavao pojačati bijes, mržnja prema neprijatelju dirljivim pričama o nevinim žrtvama bombardovanja. Nije se moglo ostati ravnodušnim prema tužnim sudbinama poginule majke i novorođenčeta, djevojke koja na licu mjesta svjedoči izvlačenju iz ruševina tijela majke, tri brata i dvije sestre, dvogodišnjeg dječaka koji je ostao sam nakon pogibije mlade majke, a nešto ranije i oca koji je život izgubio na

⁶⁴ “Broj nesretnih žrtava stalno se povećava”, *Novi list*, br. 1024, 12. 9. 1944, 3.

⁶⁵ Brigu nad preživjelim izbjeglicama iz izbjegličkog logora Alipašin Most preuzelo je Muslimansko dobrotvorno društvo “Merhamet” koje ih je razmjestilo po različitim objektima u gradu: zgrada njegovog obdaništa na Sagrdžijama, zgrada Šegrtskog doma, zgrada medrese na Bentbaši, zgrade mekteba na Vratniku, Hridu, Širokači, u Saburinoj ulici, zgrada društva “El Kamer” na Bentbaši, gradsko kupalište “Bentbaša” i zgrada ruždije u Bakarevića ulici. “Obća skrb za muhadžire postradale od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1024, 12. 9. 1944, 3.

⁶⁶ HAS, KNNZS, kutija 3, broj 1138, 23. 9. 1944.

⁶⁷ *Ibid*, kutija 2, broj 102/taj., 8. i 13. 9. 1944. *Novi list* u izdanju od 12. septembra 1944. godine donosi vijest da “se sada ukupan broj poginulih muhadžira popeo na više od dvie stotine” uz konstataciju da broj nije konačan. “Broj nesretnih žrtava stalno se povećava”, *Novi list*, br. 1024, 12. 9. 1944, 3. Prema popisu poginulih osoba koji je 23. septembra načinilo Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite u Sarajevu upisane su 172 osobe za koje se mogao utvrditi identitet. HAS, KNNZS, kutija 3, broj 1138, 23. 9. 1944.

ratištu, ili pak izbjeglica čija su ugljenisana tijela izvlačena iz izgorjelih baraka.⁶⁸ Novinari su izvještavali o teškim stradanjima, kojima su očito bili pogođeni, pri čemu su i propagandno optuživali saveznike za ubijanje nevinih civila.

Najstrašnji utisak kod Sarajlija ostavila je činjenica da su bili pogođeni civilni ciljevi. Državne i gradske vlasti hitro su reagovale odvojivši za stradale građane Sarajeva novčana i materijalna sredstva kako bi se stambeni objekti što prije mogli osposobiti za stanovanje. Dvadeset pet miliona kn koje je odvojila državna vlast u Zagrebu te 5.000.000 kn koje je dala gradska trebalo je ravnomjerno raspodijeliti svim građanima prema težini njihovog stradanja tokom bombardovanja. Gradska opština je odredila da svaka osoba iz teže stradale porodice treba dobiti 15.000 kn, a lica iz lakše stradalih familija po 10.000 kn.⁶⁹ Strahovito stradanje gusto naseljenih četvrti potaklo je na humanitarni angažman sarajevsko građanstvo i sve lokalne kulturne, strukovne, humanitarne, ustaške ustanove da formiraju zajednički odbor za efikasno prikupljanje i brzu pravednu raspodjelu novčane i građevinske pomoći postradalim od bombardovanja. Odbor je imao u planu poduzeti najširu akciju sakupljanja pomoći, koju bi prema stepenu stradanja podijelili pojedinim porodicama i pojedincima sarajevskog kotara i izbjegličkog logora.⁷⁰ Štampa je konstantno prenosila vijesti da su imenovani pojedinci i ustanove prinosili novčana sredstva za stradale od bombardovanja, stvarajući kod stradalih Sarajlija utisak da se cijelo društvo suosjeća s tragedijom koja ih je zadesila i maksimalno angažuje oko ublažavanja nastalih posljedica.⁷¹

⁶⁸ "Bombe na Sarajevo", *Novi list*, br. 1022, 9. 9. 1944, 3.

⁶⁹ "Državna vlada odobrila 25 milijuna kuna za postradale od bombardiranja", *Novi list*, br. 1027, 15. 9. 1944, 3; "Prve mjere gradske občine za pomoć postradalim od bombardiranja", *Novi list*, br. 1023, 11. 9. 1944, 3.

⁷⁰ "Svaki Sarajlija treba pružiti pomoć postradalima od bombardiranja", *Novi list*, br. 1025, 13. 9. 1944, 3.

⁷¹ "Doprinosi za postradale od bombardiranja", *Novi list*, br. 1023, 11. 9. 1944, 3; "Doprinosi za postradale od bombardovanja", *Novi list*, br. 1027, 15. 9. 1944, 3; "Doprinosi ustaških vojničara postradalima od bombardiranja", *Novi list*, br. 1029, 18. 9. 1944, 3; "Mladi pripadnici 'Hurijeta' za postradale od bombardiranja", *Novi list*, br. 1030, 19. 9. 1944, 5; "Dobrovoljni doprinosi ustaškom

Dok je u haotičnim danima koji su slijedili lokalno stanovništvo strahovalo od novih vazdušnih napada i nesebično se međusobno pomagalo pri otkopavanju ruševnih objekata i prikupljanju materijalne pomoći,⁷² pojedini čaršijski trgovci, pekari, mlinari zaokupljeni ličnim profitom, iskoristili su prekid željezničkog prometa te su mešetarski djelovali masovno kupujući i sakrivajući sve vrste živežnih namirnica (žitarice, krompir, grah, mast) kako bi ih docnije preprodavali uz duplo višu cijenu. U reakciji štampe koja je potom uslijedila ovakav špekulantski čin opisan je kao “najprljaviji zločin protiv naroda i države”, a njegovi počinioci kao “ljudi bez ikakve savjesti i osjećaja”.⁷³ Osjećajući bijes javnosti, Župska redarstvena oblast prikazala se odlučnom da švercu stane u kraj pozvavši Sarajlije da prijave tako neodgovorne pojedince obećavajući im nagradu u određenom postotku eventualno pronađene robe.⁷⁴ Neodgovornost, odsustvo savjesti i empatije za postradala lica koja su bukvalno u jednom danu izgubila cjeloživotno sticanu imovinu pokazali su i drugi stanovnici grada koji su zatražili nadoknadu štete za nastradale poljoprivredne usjeve ili namiru za nepostojeća oštećenja na stambenim objektima. Učestali bezobzirni pokušaji da se na štetu najugroženijih ostvari lična korist ispitivani su u redarstvenom uredu, ali i u *ad hoc* formiranom povjerenstvu.⁷⁵

Nezadovoljstvo Sarajlija je raslo zbog neodgovarajuće reakcije organa

---

taboru VIII. kao pomoć kuhinji postradalim od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1034, 23. 9. 1944, 3; “Još milijun kuna za postradale od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1040, 30. 9. 1944, 3; “Sarajlije za svoje postradale sugrađane”, *Novi list*, br. 1053, 16. 10. 1944, 3.

⁷² Među Sarajlijama posebno se istakao Mehmed Jamakosmanović koji je bio odlikovan Željeznom kolajnom na ratnoj vrbci krune Kralja Zvonimira za svoj požrtvovani rad oko spasavanja stradalnika i njihove imovine prilikom prvog vazdušnog napada na Sarajevo (1943). Njegov humanitarni doprinos nije izostao ni nakon ovog septembarskog bombardovanja grada kada je donirao prehrambene namirnice čime je doprinio da bude otvorena javna kuhinja koja je trebala pripremati topli obrok za nastradale. “Daljnji doprinosi za postradale od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1042, 3. 10. 1944, 3.

⁷³ “Pljačka na djelu”, *Novi list*, br. 1029, 18. 9. 1944, 3.

⁷⁴ “Građani, izvršite dužnost prema sebi i svojim bližnjima”, *Novi list*, br. 1026, 14. 9. 1944, 3.

⁷⁵ “Tko sve traži pomoć za štete od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1033, 22. 9. 1944, 3.

gradske uprave na razne probleme koji su uslijedili kao posljedica angloameričkog bombardovanja. Eklatantan primjer toga je izostanak angažmana gradskog šintora u bombardovanim naseljima. I deset dana nakon vazdušnih napada javno se upozoravalo da raspadnuti leševi poginulih životinja leže na ulicama, dok se nenasan smrad širio naseljem, što je stvaralo ozbiljne zdravstvene i higijenske probleme za građane.⁷⁶ Njihovom umirivanju trebao je doprinijeti dolazak ministra skrbi za postradale krajeve Mehmeda Mehičića, koji je u najavi svog radnog posjeta Sarajevu objasnio da će običi pogođene nastambe i lično se upoznati s položajem i potrebama stradalnika.⁷⁷ Pokazat će se da je ministar pod pojmom stradalnika podrazumijevao samo izbjeglice jer je štampa kao najkonkretniji rezultat njegovog boravka u gradu izdvojila dogovor s predstavnicima Muslimanskog dobrotvornog društva „Merhamet u vezi sa pružanjem pomoći prisilno raseljenim licima – osnivanje prihvatilišta za djecu, odvajanje stradalih žena i djece u posebne nastambe, ambulatno liječenje teže stradalih itd.⁷⁸ Ostaje nam nepoznato da li je i na koji način kao resorni ministar poduzeo mjere da olakša nevolje stradalih Sarajlija. Ipak, značajan korak uskoro je načinila lokalna vlast – Gradsko poglavarstvo – podijelivši pristiglu novčanu pomoć stradalim Sarajlijama, odnosno isplativši oko 13.500.000 kn članovima 277 stradalih porodica za nabavku sanitetskog materijala, prehranu i pogrebne troškove poginulih siromašnih sugrađana.⁷⁹

Strašna iskustva bombardovanja tražila su od Sarajlija disciplinu u poštivanju propisanih zaštitnih mjera te pojačan angažman na smanjenju rizika opasnosti, zaštiti i spašavanju ljudi, materijalnih i kulturnih dobara. Naročito od septembra 1944. godine, kada počinju jači vazdušni udari, stanovništvo se putem novina, brošura i propagandnih plakata konstantno

⁷⁶ “Odstranjivanje uginulih životinja u bombardiranoj četvrti”, *Novi list*, br. 1031, 20. 9. 1944, 3.

⁷⁷ “Boravak ministra dra Mehičića u Sarajevu”, *Novi list*, br. 1034, 23. 9. 1944, 3.

⁷⁸ “Rješavanje stradalničkih pitanja Ministar skrbi dr Mehičić na sjednici ‘Merhameta’”, *Novi list*, br. 1037, 27. 9. 1944, 3.

⁷⁹ “Postradalima od posljednjeg bombardiranja podijeljeno oko 14 milijuna kuna”, *Novi list*, br. 1057, 20. 10. 1944, 3. U istom tekstu se pojašnjava da je trenutno pomoć izostala samo malom broju onih koji su bili na bolničkom liječenju.

pozivalo na adekvatno ponašanje za vrijeme objave uzbune ili napada, na održavanje skloništa, propisano skladištenje goriva, uglja i drva dalje od prostorija koje služe za zaklon, na čišćenje tavana od lakozapaljivog materijala, na zamračivanje privatnih stanova, stubišta, lokala, zanatskih radionica, bolnica, kasarni, te na dobrovoljno pristupanje Narodnoj zaštiti i učešće u gašenju požara.⁸⁰ Pojedini primjeri otkrivaju da javni pozivi nisu dopirali do svijesti svih stanovnika grada Sarajeva da zaštite sebe i okolinu od napada iz vazduha. Stoga se u septembru 1944. godine javno konstatuje da je “još (je) uvijek velik broj onih nesavjestnih, koji kršeći naredbu Župske redarstvene oblasti o zamračivanju (...) dovode sebe i svoje bližnje u opasnost”. Neodgovorno ponašanje građana primoralo je lokalne vlasti da nastave kazneno djelovati izricanjem novčanih kazni, gašenjem rasvjete u stanu prekršitelja na period od nekoliko sedmica, pa i javnim stigmatiziranjem, tj. poimeničnim prozivanjem kroz lokalnu štampu.⁸¹

Uporedo sa stalnim pozivima stanovništvu na oprez i zaštitu, angloamerički avioni kontinuirano su nadlijetali i usputno i brzo bombardovali Sarajevo. U napadu srednje jačine od 17. oktobra, 11 dvomotornih bombardera tipa “Baltimore” bacilo je oko 20 bombi i pucalo iz mitraljeza. Glavna meta bila je strateška – Alipašin Most, odnosno željeznička stanica. Po lijepom vremenu i dobroj vidljivosti avioni su sa visine od 3000 m u dva vala sa vremenskim razmakom od minute u ravnom letu pogodili i potpuno uništili dvije zgrade i štale, te na nekoliko mjesta oštetili željezničku prugu

⁸⁰ Zapovjedništvo Narodne zaštite je štampalo letke s uputama stanovništvu kako provoditi samozaštitne mjere, postupati sa požarnim bombama i kako se ponašati na znak uzbune i u slučaju napada iz vazduha. HAS, ZP, br. 371, 368, 372. Sličnog sadržaja bila je i objavljena brošura “Upute za članove kućnih samozaštitnih zajednica”. Zagreb: Hrvatska državna tiskara.

⁸¹ HAS, KNNZS, kutija 2, broj 47/taj., 4. 4. 1944; “Kažnjeni zbog nezamračivanja posebničkih stanova”, *Novi list*, br. 1020, 7. 9. 1944, 3; “Kažnjeni zbog nezamračivanja stanova”, *Novi list*, br. 1042, 3. 10. 1944, 3; “Kažnjeni zbog nezamračivanja stanova”, *Novi list*, br. 1056, 19. 10. 1944, 3; “Određba ministarstva domobranstva, 24. 6. 1941”, *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb: Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, 1941, 4, 211. Propisane mjere za nezamračivanje stanova bile su još rigoroznije od gore spomenutih. Predviđale su i zatvorsku kaznu u trajanju do 30 dana ili novčanu globu do 10.000 kn, a u težim slučajevima izricanje obje vrste kazni. “Naredba o provedbi zamračenja, 25. 9. 1941”, *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*, 1941, 8, 704-710.

Sarajevo – Mostar. U pet minuta napada poginulo je 6 lica i isto toliko ih je ranjeno.⁸²

Intenziviranje vazdušnog bombardovanja grada (od septembra do kraja 1944. godine) dovodi se u vezu sa dešavanjima na širem balkanskom ratištu. Pojačanim bombardovanjem važnih komunikacijskih tačaka, kakvim je prepoznato i Sarajevo, angloamerička avijacija je ometala povlačenje njemačkih vojnih snaga iz Grčke. Zbog toga su strateški ciljevi napada bili željeznice, aerodrom Rajlovac i vojni objekti, a kolateralna šteta razorene naseljene četvrti i velike civilne žrtve.

b) Najrazornije angloameričko bombardovanje Sarajeva

Nadlijetanje angloameričkih aviona bilo je tokom novembra 1944. godine svakodnevno i toliko učestalo da se zračna opasnost oglašavala po nekoliko puta na dan.⁸³ U kasnim poslijepodnevnim satima 5. novembra 10 neprijateljskih aviona bacilo je 30-ak bombi na šire gradsko područje: Alipašin Most, Švrakino Selo, Dolac Kolonija i Pofalići. Ciljevi su bili vojni; bombe su padale oko strateških tački – željeznička stanica, stovarište benzina. Kao kolateralna šteta može se smatrati potpuno ili djelomično oštećenje nekolicine privatnih stambenih objekata, te pogibija jedne i ranjavanje četiri osobe.⁸⁴

---

⁸² HAS, KNNZS, kutija 1, broj 1205, 19. 10. 1944. S obzirom na stratešku važnost normalnog funkcionisanja željezničkog saobraćaja za izvoz sirovine u Treći Rajh, po izričitom zahtjevu njemačke vojne oblasti u NDH, polovinom 1944. godine bile su oformljene na većim i važnijim željezničkim stanicama posebne domobranske radne jedinice sa zadatkom da neposredno poslije vazdušnog udara i eventualnih razaranja željezničkih pruga i vozova što brže raskrče željeznički kolosijek i osposobe željeznička postrojenja za promet. Iako su blisko saradivali, ove jedinice bile su izvan sistema Narodne zaštite jer im je primarni cilj bilo funkcionisanje željezničkog prevoza, a tek sekundarni rad na otkopavanju ljudi i imovine na gradskom području. Jedna takva bila je predviđena za zaštitu željezničke pruge koja je prolazila kroz područje grada Sarajeva (jačine od 100 ljudi). HAS, KNNZS, kutija 2, broj 972, 15. 7. 1944; broj 316/taj., 27. 5. 1944.

⁸³ HAS, KNNZS, kutija 2, broj 178/taj., 5. 12. 1944

⁸⁴ Ibid, broj 168/taj., 9. 11. 1944.

Kulminacija angloameričkih vazdušnih napada nad Sarajevom desila se dva dana kasnije, kada je u razornom bombardovanju grad teško stradao. Koristeći vedro vrijeme, 145 aviona tipa “Liberator”, “Wellington” i “Halifax” u ravnom i kružnom letu izvršili su u nekoliko navrata udare na uže gradsko jezgro i šire područje Sarajeva. U popodnevnim satima je prvim naletom bio zahvaćen zapadni dio šireg gradskog područja – Kolonija Dolac, Alipašin Most, Švrakino Selo, a drugim, koji je uslijedio tri sata kasnije, bombardovana su gradska naselja, Džidžikovac, Skenderija, Soukbunar, Čobanija, i glavne gradske ulice (tadašnje Hakije Hadžića, Ante Pavelića, a današnjih naziva Valtera Perića, Maršala Tita). Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite kao glavne ciljeve napada detektuje vojno-strateške objekte, koji su direktno ili indirektno bili pogođeni. Ciljevi su gađani razornim bombama (100–500 kg) sa visine 3800–6000 m. Od tristotinjak bombi⁸⁵ koje su bačene na područje Sarajeva, direktno je pogođena zgrada Bratinske blagajne, željezničke stanice na Alipašinom Mostu, srušen je most na pruzi Sarajevo – Mostar (kod Alipašinog Mosta), a indirektnim pogocima su djelomično oštećene zgrade Glavne željezničke stanice, Željezničke radionice, Željezničke ložionice, Domobranske bolnice, Vojno-tehničkog zavoda, Doma ustaške mladeži itd.⁸⁶ U izvještaju Kotarskog nadzorništva Narodne zaštite u Sarajevu jasno je prepoznato da su ciljevi angloameričkog napada bili strateški, iz čega proizilazi da je stradanje naseljenih gradskih četvrti bilo više kolateralno nego ciljano i namjerno (vidi sliku br. 9).

Razorno bombardovanje Sarajeva, te posljedično veliki broj civilnih žrtava, propagandistički koristi štampa kako bi strah i kulminirane negativne emocije građana usmjerila protiv neprijatelja ustaškog režima. Vezujući angloameričko bombardovanje isključivo za interese i vojne potrebe NOVJ-a, svaki napad na mete u NDH predstavljen je kao akcija na uspostavi Jugoslavije, a sami stradalnici su percipirani kao žrtve

⁸⁵ Sead Vrana, analizom dokumentacije jedinica koje su učestvovalе u bombardovanju Sarajeva, zaključuje da je 7. novembra 1944. godine na Sarajevo bačeno 453 tone bombi, što čini 62% ukupne tonaže bombi koja je pala na grad tokom istog mjeseca. S. Vrana, “Vazdušna bombardovanja Sarajeva”, 290.

⁸⁶ HAS, KNNZS, kutija 2, broj 178/taj., 5. 12. 1944; broj 152/taj., 13. 11. 1944.

kapitalističkih i komunističkih terorista.⁸⁷ Pojačavajući negativan naboj prema neprijatelju, *Novi list* insistira da su “neprijateljski zrakoplovci najveći dio svog smrtonosnog tereta ponovno bacili nasumice, sijući u raznim gradskim četvrtima smrt, užas i ruševine” te isključivo tematizira stradanje malog čovjeka i njegove teške sudbine. Stoga su kao najveće žrtve bombardovanja akcentovani stanovnici sarajevskih ulica nastanjenih “najvećim dielom malim službenicima i ostalim sitnim svijetom.”⁸⁸

Slika 9 – Stambena zgrada prekoputa Domobranske bolnice, vazdušni napad 1944. godine. Izvor: HM BiH, ZF, inventarni broj: FNOB 14598.

⁸⁷ “Sarajevo opet u znaku brojnih smrtnica”, *Novi list*, br. 1073, 9. 11. 1944, 3.

⁸⁸ “Ponovni teroristički napadaj na Sarajevo”, *Novi list*, br. 1072, 8. 11. 1944, 3.

Za razliku od dotadašnjih vazdušnih napada tokom kojih je stanovništvo najčešće ginulo u svojim domovima, ovaj će ostati upamćen po masovnoj pogibiji Sarajlija u skloništu zgrade Bratinske blagajne (današnja zgrada Centralne izborne komisije BiH). U direktnom pogotku bomba sa usporenim padanjem probila je četiri sprata armiranobetonske zgrade te eksplodirala u njenom skloništu. Po objavljivanju sirena zračne opasnosti u njemu je zaštitu potražilo oko 150 muškaraca, žena, djece jer je to bilo *javno skupno sklonište* izgrađeno po tadašnjim propisima.⁸⁹ Uslijed snažne eksplozije i rušecjeg građevinskog materijala stradalo je oko 120 lica, a svega 20-ak njih je živo izvučeno iz ruševina.⁹⁰ Među preživjelim bila je i beba starosne dobi 3–4 mjeseca koju je pronašao pripadnik Narodne zaštite Anto Arapović, a potom je predao “nepoznatoj sestri – bolničarki”. Kako se za bebu nisu interesovali njeni roditelji, pretpostavljalo se da su poginuli u istom skloništu iz kojeg je ona spašena. Vijest o spašenoj bebi koja je ostala bez roditeljskog staranja, prema pisanju *Novog lista*, proširila se gradom i došla je do jednog sarajevskog trgovca, koji je pokazao interes da je udomi. Stvar je postala intrigantnija jer se nije znao identitet osobe koja je sklonila bebu niti gdje se ona nalazi. U slučaj su se uključile lokalne novine pozivom građanstvu da dostavi informacije o izgubljenom novorođenčetu. Da li se u tome uspjelo, ostalo je nepoznato jer štampa o bebinoj sudbini više nije pisala.⁹¹

O sveukupnom broju žrtava bombardovanja Sarajeva od 7. novembra 1944. godine moguće je pisati samo u okvirnim ciframa jer je mnogo onih koji su docnije umrli od posljedica teškog ranjavanja, a za nekima se naknadno tragalo.⁹² Prvi javno objavljeni podaci govore da je u “strogim granicama grada Sarajeva” život izgubilo 173 lica i teže ranjeno njih 30, a da

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ “Sarajevo opet u znaku brojnih smrtovnica”, *Novi list*, br. 1073, 9. 11. 1944, 3.

⁹¹ “Traži se 3–4 mjeseca staro diete koje je 7. ov. mj. spašeno u skloništu Bratinske blagajne”, *Novi list*, br. 1091, 30. 11. 1944, 3.

⁹² Supruga Ismeta Jelačića oglasila se preko novina s molbom da joj se javi svaki pojedinac koji ima informaciju o njenom mužu koji je nestao prilikom bombardovanja Sarajeva. “Prigodom bombardiranja”, *Novi list*, br. 1074, 10. 11. 1944, 3.

je na “periferiji grada i u bližoj sarajevskoj okolini” bilo 60 poginulih i 100 ranjenih. Naglašavajući veliki broj stradalih, skoro isključivo civila, najviše žena i djece, štampa imputira da je posljednje angloameričko bombardovanje grada imalo isključivo nestrateške, civilne ciljeve i da je po svojoj razornosti u rangu s druga dva napada u proteklih godinu dana.⁹³ S obzirom na pogođene značajne strateške mete, teško je zaključiti da su planirani ciljevi bili samo civilni, mada najveće žrtve zračnog napada angloameričkih aviona jesu bili stanovnici Sarajeva. Među stradalnicima – ranjenim, poginulim – bilo je osoba svih uzrasta, nacionalnosti, socijalnog statusa. Bombardovanje naseljenih četvrti imalo je višestruke posljedice za lokalnu zajednicu – materijalno potpuno ili djelomično razaranje stambenih i drugih infrastrukturnih objekata te ljudski gubici. Žene, muškarci, starci, djeca, bebe, domaćice, seljaci, radnici, učenici – zatečeni u svojim domovima, na radnim mjestima, poljoprivrednim dobrima – gubili su živote ili bivali ranjavani s težim ili lakšim ozljedama. Ispod ruševnih objekata izvlačeni su ranjeni ili poginuli pojedinci ili čak čitave porodice. Na primjeru ulice Jezero, smještene u samoj gradskoj jezgri Sarajeva, oslikava se tragedija bombardovanja naseljenih područja i razorne posljedice za porodice koje su tu živjele. Arhivska građa detaljnije ne otkriva da li su poginuli pojedinci život izgubili u svojim domovima ili u obližnjem javnom skloništu smješte-

⁹³ “Obtužujuća bilanca terorističkog napadaja na Sarajevo”, *Novi listi*, br. 1074, 10. 11. 1944, 3. Mnogo veći broj poginulih i ranjenih spominje se u *Izveštaju o zračnom napadaju na dne 7/XI.1944.* koji je Kotarskom nadzorništvu Narodne zaštite u Sarajevu pet dana nakon bombardovanja prosljeđila podređena Pričuvna narodno zaštitna bojna Sarajevo navodeći tom prilikom da je u Sarajevu ranjeno oko 220 lica, a ubijeno njih oko 300. HAS, KNNZS, kutija 2, broj 152/taj., 13. 11. 1944. Ovaj podatak držim nerealnim jer druga dva izvora donose približne brojke poginulih. Istog dana kada je datiran prethodno spomenuti izvještaj *Novi list* objavljuje dosta manji broj stradalih. On donosi posljednji dio popisa do tada identifikovanih žrtava, a čije je dijelove u nekoliko navrata objavljivao prethodnih dana. Tom prilikom informiše javnost da je poginulo 181 lice, ali da bilansa stradalih nije konačna. U jednom posebno napravljenom nedatiranom popisu (vjerovatno Kotarskog nadzorništva Narodne zaštite u Sarajevu) pobrojano je sa šireg gradskog područja 196 žrtava i 61 teško ranjena osoba, s tim da je nekolicina ranjenih koji su podlegli ranama ubrojani u spomenuti broj poginulih, a neki nisu. Sve to ukazuje da se broj žrtava vremenom povećavao i vrlo moguće prešao cifru od 200 poginulih. Up. HAS, KNNZS, kutija 3, nedatirana dva popisa bez broja protokola: “Spisak poginulih prilikom bombardovanja grada i bliže okolice na 7/XI. 1944. g.” i “Popis teže ranjenih prilikom bombardovanja grada Sarajeva i okolice dne 7. XI. 1944 god.”

nom u zgradi Bratinske blagajne koja je, kako sam prethodno spomenula, bila direktno pogođena. Kako god, bombardovanjem Sarajeva 7. novembra 1944. godine dramatično je promijenjen život dotične ulice pogibijom dvadesetak njenih stanovnika. Tog dana ugašeni su životi roditelja književnika Envera Čolakovića – Vejsila, posjednika (59), i Fatime, domaćice (56).⁹⁴ Pogibijom oca Smaila (70), majke Fadile (54), te brata i sestre Rasima (25) i Raseme (21), nestala je porodica Fazlagić sa adrese Jezero, broj 2. Istovremeno je velika nesreća zadesila porodicu Dabić (Jerzero, br. 11) pogibijom više njenih članova. Odluka da iz Visokog dođe u posjet rodbini u Sarajevu bila je kobna za Aleksandra Dabića, koji je uslijed pada angloameričke bombe izgubio suprugu Kosaru (51), te troje djece: šestogodišnjeg sina Mihajla, trogodišnjeg sina Milivoja, te petogodišnju kćerku Dragicu. Teške ozljede zadobio je i šesnaestogodišnji učenik Savo (Josipa) Dabić, koji je dva dana kasnije podlegao ranama, dok se tridesetogodišnja domaćica Štefanija (Ilije) Dabić, moguće njegova majka, i dalje nalazila na liječenju od zadobijenih povreda. Iz kuće sa broja 4 život su izgubili supružnici Čengić – Ismet, učitelj (36), i Muniba (30) – te majka Ševka Kapetanović (39), domaćica, i njena jednoipogodišnja beba Osman.⁹⁵

Identične su bile sudbine Sarajlija i sa šireg gradskog područja. U Starom Hrasnom su stradali stari supružnici Marjanović, Marija (58), domaćica, i stolar Nikola (60); maloljetne kćerke Veljka Simčića iz Novog Sarajeva Slava (11) i Zagorka (15); na Dolac-Malti otac Asim (42) poginuo je s djecom Bedrijom (15) i Mujom (12) te cijela porodica Matulić nastanjena u ulici Fra Jukićevoj br. 17 (roditelji Jozefina, domaćica, 33 i Anto, činovnik, 36, te sinovi Alojz, 6, i Mario, 7). Iako su u Sarajevo došli potražiti spas i sigurnost, od angloameričkih bombi ginule su i izbjeglice iz Istočne Bosne. Od tragične sudbine nije mogao pobjeći Fočak Rukija Bašić (35) i njegov maloljetni sin Mustafa (4) poginuvši u izbjegličkom kampu na Alipašinom

⁹⁴ “U spomen roditeljima Envera Čolakovića”, *Novi list*, br. 1076, 13. 11. 1944, 3.

⁹⁵ HAS, KNNZS, kutija 3, Spisak poginulih prilikom bombardovanja grada Sarajeva i bliže okolice na 7/XI. 1944. g. i Popis teže ranjenih prilikom bombardovanja grada Sarajeva i okolice dne 7. XI. 1944 god.

Mostu. Na tom lokalitetu stradao je i nepoznati muškarac koji je, zbog nedostatka drugih podataka i lica koja bi se interesovala za njega i eventualno ga prepoznala, u zvaničnoj evidenciji zabilježen kao “N. N. muškarac – seljak oko 50 g.”. Tijela poginulih često su bila razmrskana, u teškom stanju za indentifikaciju, stoga su evidentirana kao N. N. osobe uz kratak opis, npr. da je u pitanju “žensko dijete u dimicama” (dimijama, op. a.), “lješ smrskan u komadima”, “lješ ženski u komadima”, ili uz upisivanje nekog karakterističnog detalja koji bi mogao poslužiti za prepoznavanje: “mlađa žena sa kućnim kožnim papučama. Na gornjoj sredini papuče guma”.⁹⁶

Zbog obima stradanja njegovog stanovništva i razornog uništavanja grada 7. novembar 1944. postat će jednim od najtežih dana u ratnoj istoriji Sarajeva.

Normalizacija života neposredno nakon najrazornije epizode bombardovanja Sarajeva

Unatoč teškoj nesreći koja ga je zadesila, grad se brzo vraćao svojoj svakodnevnicu. Neposredno nakon vazdušnog napada na Sarajevo ulice su bile očišćene i prohodne, a trgovine otvorene kako bi se situacija što prije normalizirala i zadovoljile potrebe stanovništva.⁹⁷ Stradalnici su bili zbrinuti u namjenski organizovanom smještaju, opskrbljeni hranom i odjećom i svim sredstvima potrebnim za normalan život i rad. Djelomična ili potpuna devastacija nastambi zahtijevala je njihovu hitnu obnovu. Stoga se odmah pristupalo procjeni štete i raspodjeli pomoći.⁹⁸ Zbog velike

---

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ “Sarajevo opet u znaku brojnih smrtovnica”, *Novi list*, br. 1073, 9. 11. 1944, 3.

⁹⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond: Javni ured rada Sarajevo (dalje: JURŠ), kutija 11, signatura 587, 13. 3. 1944. Tek je tri mjeseca kasnije (10. 2. 1945) Gradsko poglavarstvo Sarajevo donijelo odluku da se osobama i porodicama stradalim tokom bombardovanja Sarajeva 7. novembra ili kasnije dodijeli pomoć na osnovu podnesene molbe, specifikacije uništene i oštećene imovine i njihove vrijednosti, te svjedoka koji bi potvrdili tačnost navoda. Pomoć je bila namijenjena *teže stradalim* (maksimalno 25.000 kn), tj. licima čije su nastambe bile porušene, siromašnim porodicama kojima je nastalom štetom ugrožena egzistencija, porodicama u kojima je poginuo ili teže stradao hranilac, te *lakše stradalim* (maksimalno 12.500 kn), osobama kod kojih je šteta na objektu bila

materijalne štete nastale na njihovim stambenim objektima stanovnici s područja Marijin-Dvora, Novog Sarajeva i Alipašino Mosta nisu imali vremena čekati procjenjivanje štete, već su bili primorani na trenutno iseljavanje. Ono što je dodatno pogodilo te ljude, koji su morali napustiti razrušene ili djelomično oštećene domove i koji su se suočavali s problemom nedostatka adekvatnog prostora za stanovanje, bilo je nečasno ponašanje pojedinaca koji su metež, nastao uslijed bombardovanja grada, iskoristili za krađu namještaja iz ruševnih objekata.⁹⁹

Nažalost, kradljivci nisu bili jedini spremni da u ratnim uslovima profitiraju na tuđoj nesreći. Baš kao i prije dva mjeseca, tokom prethodnog većeg vazdušnog udara, kada su pojedini čaršijski trgovci, pekari, mlinari pokupovali živežne namirnice da bi ih docnije prodavali po višoj cijeni, novo bombardovanje grada bila je prilika za grabežljivce da se ponovo okoriste nevoljom sugrađana. Dok su građani izvlačili iz ruševina tijela svojih najmilijih ili ostatke svog ličnog imetka, dotle su pojedinci žurno, u roku od 24 sata od vazdušnih napada, s polica sklonili robu i u gostionicama povisili cijene jela i pića. S mnogo gorčine štampa optužuje ove interesdžije za ponavljanje profilerskog scenarija i obavljanje “one prljave i ogavne rabote, koja u duši svakog čovjeka budi ne samo najdublji prezir, nego i plameni revolt”.¹⁰⁰

Bez obzira na kritike koje su pristizale na račun djelovanja sarajevskog ogranka Narodne zaštite, njegovi pripadnici su danima nakon bombardovanja radili na otkopavanju ruševnih objekata i traganju za stradalim. Postepeno su kompletirane nesretne sudbine sarajevskih porodica koje su

---

veća od napuklih zidova, djelomično oštećenog krova i polomljenih prozorskih stakala. Kriterij za dodjeljivanje pomoći bio je stepen oštećenosti objekta, stradanje porodice i brojnost njenih članova. Iznos pomoći nije smio biti veći od 50% od ustanovljene štete osim kod porodica čiji su članovi poginuli ili teško ranjeni. Vremena za realizaciju ove odluke nije bilo zbog skorog pada ustaške vlasti i državno-pravnog nestanka Nezavisne države Hrvatske. Historijski arhiv Sarajevo, Fond: Gradsko poglavarstvo Sarajevo, kutija 3046, broj 4954, 10. 2. 1945.

⁹⁹ HAS, KNNZS, kutija 2, broj 178/taj., 5. 12. 1944; broj 152/taj., 13. 11. 1944; “Ne kupujte ukradenih predmeta jer ćete se teško ogriješiti o svoga bližnjega”, *Novi list*, br. 1091, 30. 11. 1944, 3.

¹⁰⁰ Bez naslova, *Novi list*, br. 1073, 9. 11. 1944, 3.

ispod ruševina pronalazile tijela svojih najbližih. Takvo bolno iskustvo imala je Ljuba Džikovski, suočivši se najprije s pogibijom supruga Eugena, inače novinara i urednika vanjskopolitičke rubrike u sarajevskom *Novom listu*. Kako tadašnja štampa prenosi, on je na znak vazdušne opasnosti požurio da nađe sklonište za sebe i svoju porodicu, ali je u bombarderskom metežu izgubio život. Agonija porodice Džikovski okončana je nekoliko dana kasnije, kada je neposredno nakon suprugove sahrane u ruševinama jednog skloništa pronađeno mrtvo tijelo 15-ogodišnjeg sina Vlade Džikovskog, učenika III razreda gimnazije.¹⁰¹ Istovremeno je tragediju proživljavala i Georgina Vragolov rođ. Frankiny izgubivši u jednom danu majku, brata i sestru. Mučnu svakodnevicu nastavila je živjeti zahvalna za dobivenu pomoć i iskazanu sućut, ali i puna nade i zahvale prema “bolničarskom osoblju, koje se trudi, da (mi) nećaka Žikicu sačuvaju živa i zdrava”.¹⁰²

Empatiju prema Sarajlijama pogođenim razornim djelovanjem angloameričke avijacije i ovaj put su pokazali pojedinci i različite društvene i humanitarne organizacije koje su, u skladu s vlastitim finansijskim mogućnostima, davale novčane priloge. Tako je kulturno društvo “Napredak” dodijelilo milion kuna za stradale u Sarajevu i njegovoj okolini te pokrenulo širu akciju prikupljanja dobrovoljnih priloga skupivši dodatnih skoro 1,5 milion kuna.¹⁰³ Značajan prilog za stradale od bombardovanja izdvojili su humanitarna društva “Karitas” (1.000.000 kn) te “Hrvatski Crveni križ”, koji je iz svojih vlastitih sredstava podijelio članovima 212 stradalih porodica oko 2.317.000 kn te dodatno razdijelio živežne namirnice mnogočlanim porodicama, posebno s nejakom djecom, i najugroženijim dao odjevne predmete i građevinski materijal.¹⁰⁴ Želeći potaknuti Sarajlije da suosjećaju sa nastradalim

¹⁰¹ “Eugen Džikovski”, *Novi list*, br. 1072, 8. 11. 1944, 3; “Umrli u Sarajevu”, *Novi list*, br. 1075, 11. 11. 1944, 3.

¹⁰² “Zahvala”, *Novi list*, br. 1078, 15. 11. 1944, 3.

¹⁰³ “Napredak za postradale od zračnog napadaja”, *Novi list*, br. 1073, 9. 11. 1944, 3; “Doprinosi ‘Napredku’ za postradale od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1075, 11. 11. 1944, 3; “Doprinosi ‘Napredku’ za postradale od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1078, 15. 11. 1944, 3; “Daljnji doprinosi Napredkovu odsjeku”, *Novi list*, br. 1091, 30. 11. 1944, 3.

¹⁰⁴ “Pomoć ‘Karitasa’ postradalim”, *Novi list*, br. 1078, 15. 11. 1944, 3; “Hrvatski Crveni križ za postra-

sugrađanima i da ih novčano i materijalno pomognu kontinuirano su kroz štampu objavljivani tekstovi koji su poimenično navodili donatore i sumu koju su izdvojili na ime pomoći žrtvama.¹⁰⁵ Da je svijest o brizi za stradalnike očigledno rasla potvrđuje sve učestalija praksa da se novac namijenjen za kupovinu cvijetnog aranžmana koji se stavlja na odor pokojnika, u ovom slučaju poginulog uslijed bombardovanja, davao u humanitarne svrhe, odnosno za pomoć onima koji su tokom vazdušnog napada ostali bez ičega.¹⁰⁶ Iako je među dobročiniteljima bilo i onih koji su u svojoj humanosti željeli ostati anonimni, Gradska uprava je javnosti davala do znanja da je “nepoznati, plemeniti Sarajlija” dostavio milionski prilog za nastradale građane Sarajeva.¹⁰⁷ Takvim obavijestima kod žrtava je stvaran osjećaj angažovanosti i brige društvene elite za nju, a imućniji građani su poticani na što veće novčane izdatke u humanitarne svrhe. Uzimajući u obzir razornost djelovanja angloameričke avijacije i slabost lokalnih vlasti da pruže potrebnu pomoć stradalnicima, šira društvena participacija bila je ne samo poželjna već i nužna.

Posljednji vazdušni udari na grad i njegovu okolinu

Bombardovanje Sarajeva od 7. novembra 1944. godine po obimu stradanja njegovog stanovništva i njegovog fizičkog razaranja jeste bilo najteže, ali ne i posljednje koje je grad doživio. Sudeći prema izvještajima Kotarskog nadzorništva Narodne zaštite u Sarajevu, do kraja rata uslijedila su još tri napada iz vazduha. Vedrog 18. novembarskog dana brzim desetominutnim

---

dale od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1081, 18. 11. 1944, 3.

¹⁰⁵ Među darovaocima bio je bivši povjerenik Povjereništva za trgovine u Sarajevu i tadašnji vlasnik Građevinskog preduzeća “Zubić” Josip Zubić sa 50.000 kn, zastupnik reis-ul-uleme Islamske vjerske zajednice NDH Salih Safeta ef Bašić sa 25.000 kn, učitelj plesne škole Jovan Đokić koji je 11.500 kn skupio u okviru svojih priredbi i dr. “Daljnji doprinosi Hrvatskom Crvenom Križu u korist postradalih od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1072, 8. 11. 1944, 3; “Dar zastupnika Reisa-ul-uleme gradskom odboru Hrvatskog Crvenog Križa”, *Novi list*, br. 1091, 30. 11. 1944, 3.

¹⁰⁶ “Pomoć postradalima” i “Mjesto vienca”, *Novi list*, br. 1075, 11. 11. 1944, 3.

¹⁰⁷ “Prva pomoć gradske občine građanima postradalim od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1086, 24. 11. 1944, 3.

naletom 36 aviona tipa “Liberator” i “Fotres” pogodeni su s 20-ak razornih bombi Osman-pašina kasarna, tvornica “Avia” i nekoliko objekata na području Grbavice i Pofalića, a sa 40-ak bombi bačenih na područje Alipašinskog Mosta oštećena je zgrada željezničke stanice i željeznička postrojenja te cestovne komunikacije koje su povezivale Sarajevo s Ilidžom, odnosno Rajlovcem. Napad na strateške ciljeve prošao je bez žrtava.¹⁰⁸ Sličnog scenarija, intenziteta i odabira ciljeva bio je i vazdušni udar od 20. novembra kada je oko 30 angloameričkih aviona bacilo 15 komada razornih bombi (težine do 500 kg) na jugozapadni dio grada i u svega deset minuta napada gađani su protivavionski položaji na Vracama. U preletu preko sarajevskog polja oštećena je cesta Sarajevo – Ilidža. Žrtava nije bilo.¹⁰⁹

Posljednji vazdušni napad na širu okolinu grada Sarajeva tokom Drugog svjetskog rata desio se 14. februara 1945. U preletu preko Ilidže posade tri lovačka aviona pucale su u niskom letu iz mitraljeza i bacile 5 bombi manjeg kalibra koje nisu prouzrokovale ni ljudsku ni materijalnu štetu. S obzirom na činjenicu da je izbačen mali broj projektila i to na otvoren prostor, možemo zaključiti da je to bio još jedan u nizu tranzitnih letova preko sarajevskog polja, koji je iskorišten za olakšavanje letjelica prije njihovog ateriranja na italijanske aerodrome.¹¹⁰

Međutim, to nije značilo da angloamerički avioni nisu nastavili prelijetati sarajevsku kotlinu i predstavljati neposrednu opasnost za stanovništvo tog područja.¹¹¹ To nam sugerije lokalna štampa koja početkom marta 1945. godine nastavlja upozoravati na opasnost od krhotina rasprskavajućih protivavionskih granata dok Sarajlije, naviknute na svakodnevno oglašavanje sirena za uzbunu tokom posljednje dvije ratne godine, “bezbrižno šetaju ulicama, bez straha pred neprijateljskim zrakoplovima”.¹¹² Kako se nazirao kraj rata,

¹⁰⁸ HAS, KNNZS, kutija 2, broj 178/taj., 5. 12. 1944.

¹⁰⁹ Ibid, broj 1254, 20. 11. 1944; broj 178/taj., 5. 12. 1944.

¹¹⁰ HAS, KNNZS, kutija 3, broj 22/taj., 3. 3. 1945.

¹¹¹ Nastavilo se usputno bombardovanje drugih bosanskohercegovačkih gradova, poput Banja Luke. “Skrb za postradale od zračnog bombardiranja”, *Novi list*, br. 1170, 7. 3. 1945, 3.

¹¹² “Opres od krhotina protuzrakoplovnog topništva”, *Novi list*, br. 1166, 2. 3. 1945, 3.

a nadlijetanje aviona bilo sve rjeđe, kod stanovništva je popuštao strah i potreba za preventivnim mjerama zaštite. Unatoč konstantnim upozorenjima, novčanim kaznama i isključenjima rasvjete na vremenski period do 30 dana, *Novi list* marta 1945. godine sa žaljenjem konstatuje da je “velik broj nesavjesnih građana, koji ni najmanje ne posvećuju pažnje zamračivanju posebničkih stanova, uredovnica, stubišta i obrtnih radionica”.¹¹³

Kritike na angažman Kotarskog nadzorništva Narodne zaštite u Sarajevu

Prema propisanim mjerama zaštite, nakon što bi bilo primijećeno približavanje angloameričkih aviona sarajevskom gradskom području, oglašavala se sirena za uzbunu kojom se davao znak stanovništvu da što prije nađe adekvatan zaklon ili sklonište, a lokalni organi uprave su pozivani da djeluju u pravcu “uspješne odbrane”. Obavezno je bio obustavljan javni saobraćaj, na teren je izlazila redarstvena ophodnja koja je upućivala građane zatečene na ulici u najbliže sklonište, *motritelj* je zauzimao svoju poziciju na najvišoj zgradi u kotaru, odakle je telegramom obavještavao redarstvo o pogocima neprijateljskih aviona, a ono je slalo *žurno redarstveno zapovjedništvo* da ustanovi nastalu štetu i pruži prvu pomoć i eventualno pozove pojačanje. U slučaju velike štete vođa *redarstvene uporišne točke* dolazio je na lice mjesta kako bi upravljao radom na terenu. Trebalo se raditi na gašenju požara, otkopavanju ruševina, spašavanju zatrpanih i ranjenih lica i životinja, te na institucionalnom zbrinjavanju onih koji su ostali bez doma.¹¹⁴ Glavni teret zaštite stanovništva NDH tokom angloameričkog bombardovanja bio je prebačen na pripadnike Narodne zaštite. Redovno su izlazili na teren još tokom trajanja uzbune te – uz eventualnu pomoć ustaša, domobrana, građana – otpočinjali s otkopavanjem ruševina i zasutih podruma, izvlačenjem ranjenih i pružanjem prve medicinske pomoći povrijeđenim. U uslovima

¹¹³ “Kažnjeni radi nezamračivanja stanova”, *Novi list*, br. 1085, 23. 11. 1944, 3; “Kažnjeni radi nezamračivanja”, *Novi list*, br. 1093, 2. 12. 1944, 3; “Nadzor nad zamračenjem posebničkih stanova”, *Novi list*, br. 1173, 10. 3. 1945, 5.

¹¹⁴ ABiH, JURŠ, kutija 11, signatura 587, 13. 3. 1944.

neposredne ratne opasnosti i intenziviranja neprijateljskih vazdušnih napada, Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite u Sarajevu cijenilo je da je po svim segmentima službe “izvježbanost kod obveznika na dostojnoj visini”.¹¹⁵ Međutim, djelovanje i efikasnost sarajevskih jedinica Narodne zaštite narod je drugačije doživljavao. Odjek sa terena ukazuje na to da je stanovništvo bilo kritički nastrojeno. Nakon najdestruktivnije epizode bombardovanja Sarajeva (7. novembar 1944) moglo se čuti kako “gradjanstvo u velikoj mjeri kritikuje rad Narodne zaštite” uz prijekor da su mnogi mogli biti spašeni da je pomoć blagovremeno ukazana.¹¹⁶ Kritike su na površinu izbacile sve kadrovske i materijalne probleme s kojima se tokom dvogodišnjeg bombardovanja grada nosila Narodna zaštita.

U okviru Kotarskog nadzorništva Narodne zaštite u Sarajevu djelovalo je *Zaštitno-pripravno odjeljenje* koje je vršilo redovnu službu, dok su obveznici pozivani na obuku i obavljanje službe u slučaju posredne ili neposredne opasnosti. Kako su intenzivirani neprijateljski zračni napadi, Narodna zaštita je konkretnije uspostavljala saradnju s drugim ustanovama koje su joj mogle pomoći pri značajnijem pružanju pomoći stradalnicima, ali je istovremeno konstantno radila na povećanju broja svojih obveznika. Tokom 1944. nastojala je angažovati sve raspoložive ljudske i mehaničke kapacitete tako što su u službu Narodne zaštite pozivani svi zdravi muškarci životne dobi od 15 do 60 godina koji nisu spriječeni vojnom ili nekom drugom važnom javnom dužnošću, te zdrave ženske osobe starosti od 17 do 50 godina života koje nisu ometene materinstvom ili javnim djelovanjem. Također su vlasnici privatnih motornih ili vozila na konjsku zapregu (sa svojim vozilima) i vlasnici građevinskog materijala bili pozvani da stave na raspolaganje Narodnoj zaštiti svoja vozila, odnosno materijal.¹¹⁷ Spomenuti poziv nije dao željeni rezultat jer se Narodna zaštita krajem iste godine žalila da ne raspolaže dovoljnim brojem ljudstva, prevoznih sredstava – teretnih i sanitetskih vozila – te oružja kojim bi bila u stanju spriječiti “uplitanje nepozva-

---

¹¹⁵ Up. HAS, KNNZS, kutija 2, broj 66/taj., 6. 6. 1944; broj 161/taj., 5. 10. 1944.

¹¹⁶ Up. Ibid, broj 5103, 9. 11. 1944.

¹¹⁷ Ibid, kutija 1, broj 677, 1944.

nih i možebitnu pljačku”. Ono što je dodatno opterećivalo njeno djelovanje i rušilo joj autoritet i ugled u narodu bio je nekoordinisani rad s jedinicama koje nisu bile dio njene službe, ali su na terenu učestvovala u pružanju pomoći građanstvu neposredno nakon bombardovanja.¹¹⁸ Uzimajući u obzir ovdje izložene probleme s kojima se susretalo Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite u Sarajevu njegov nadzornik ing. Mustafa Slipičević pravdao se da ova služba zbog velikih razmjera bombardovanja nije mogla pomoći svakom pojedincu. Također je bio stava da je generalno gledajući dotično kotarsko nadzorništvo “do sada izvršilo u celosti i savjestno svoj zadatak”.¹¹⁹

Očigledno nedovoljni kadrovski i materijalni kapaciteti i raznovrsni problemi koji su opterećivali djelovanje organa Narodne zaštite tjerali su vlast da u javnosti kreira svijest o važnosti uključivanja svih pojedinaca u borbu protiv “bombaškog terora”. S tim ciljem su plasirani propagandni plakati koji su kroz fotografije i tekst prikazivali kako njemački narod uprkos teškom i svakodnevno bombardovanju njihovih gradova združeno obavlja svoja zaduženja u skladu sa starosnom dobi i sposobnostima. Dok svako od njih – omladina, tvornički radnici, prodavači, muškarci i žene koji otkopavaju ruševine, popravljaju štete na stambenim objektima, gase požare, uređuju skloništa – radi svoj posao, vjerovalo se da “takav narod ne može propasti” i da ga ni “bombaški teror ne može (ga) slomiti!”. Kroz njemački primjer pokušalo se motivisati stanovništvo Nezavisne države Hrvatske da se zajedno i složno angažuje za opšte dobro te mu podići moral i uliti vjeru da “čvrsta volja i odlučno djelovanje savladavaju bombaški teror”.¹²⁰

Bilans bombardovanja – problemi s utvrđivanjem ljudskih i materijalnih gubitaka

Iako je naređenje generala Nathana F. Twininga, komandanta 15. vazduhoplovne armije američke vojske, od maja 1944. godine glasilo da se ne

---

¹¹⁸ Ibid, kutija 2, broj 152/taj, 13. 11. 1944.

¹¹⁹ Ibid, broj 169, 11. 11. 1944.

¹²⁰ HAS, ZP, br. C-83 i C-130.

bombarduju ciljevi koji nemaju vojni značaj, da se maksimalno izbjegava ubijanje civilne populacije zemalja-saveznica čiji je teritorij okupiran (poput Jugoslavije), te da se izbacivanje bombi pred slijetanje vrši nad morem, osim kada ekstremne nužde nalažu drugačije,¹²¹ ipak je broj civilnih žrtava tokom spomenuta tri jača bombardovanja Sarajeva bio značajan. Štaviše, ne stiče se dojam da su bombarderi gađali samo vojne mete jer su bombe padale na naseljena gradska područja koja nisu imala nikakvu vojno-stratešku važnost. Zato je najveća kolateralna šteta angloameričkog vazdušnog napada bilo civilno stanovništvo koje je materijalno i ljudski stradalo. Njihovi domovi bili su oštećeni ili u potpunosti uništeni, a na stotine njih je ranjeno i poginulo.

Pitanje materijalne štete i ljudskih gubitaka je primarno naročito nakon kataklizmičnih dešavanja kakva su ratna bombardovanja. Sačuvana arhivska građa institucija Nezavisne države Hrvatske, poput Narodne zaštite koja je prva pisala izvještaje sa terena nakon svakog vazdušnog napada, daje informacije koje stvaraju samo dojam o razornim posljedicama bombardovanja, ali ne, barem i grube, procjene novčane vrijednosti počinjene materijalne štete. I dok se u izvještajima navode ili brojčano nabrajaju oštećeni ili srušeni objekti, mnogo konkretniji su podaci o ljudskim gubicima. Zaduženi za sprečavanje i odstranjivanje svih ratnih i prirodnih nesreća i njihovih posljedica, pripadnici Narodne zaštite bili su prvi koji su još za vrijeme trajanja uzbune i samog bombardovanja Sarajeva izlazili na teren. Na licu mjesta bili su upoznati s razmjerama štete, odnosno s obimom stradanja civilnog stanovništva. Budući da njihovi izvještaji nisu imali propagandnu, već isključivo informativnu svrhu, mogu se smatrati znatno pouzdanijim i objektivnijim. U izvještajima napisanim neposredno nakon

---

¹²¹ Richard G. Davis, *Bombing the European Axis Powers; A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive, 1939–1945*, Alabama: Air University Press Maxwell Air Force Base, 2006, 463. Krajem jula 1944. godine standardizovana je angloamerička politika bombardovanja. U zemljama koje su bile u savezu s Trećim Rajhom (Mađarska, Rumunija, Bugarska) od strateškog interesa za bombardovanje i dalje su bili ciljevi od vojnog značaja, dok su u slučaju okupiranih zemalja, kakva je bila Jugoslavija, ciljevi trebali imati izrazitu vojnu važnost, uz pažljivo izbjegavanje civilnih žrtava. Ibid, 324

bombardovanja obavezno je navođen broj ranjenih i poginulih civilnih i vojnih lica, mada se broj smrtnih slučajeva kasnije povećavao s obzirom na teška stanja ranjenika. Ukoliko uzmemo u obzir ovdje spomenute vazdušne udare na Sarajevo i njegovu širu okolinu, a navedeni su svi koje je registrovala sačuvana dokumentacija Kotarskog nadzorništva Narodne zaštite u Sarajevu, možemo reći da je kao posljedica angloameričkog bombardovanja život izgubilo najmanje 626 civila, a da je evidentirano ranjavanja njih 446. Ovaj broj je samo minimalni pokazatelj obimnosti stradanja stanovnika Sarajeva tokom vazdušnih napada na grad, 1943-1945. godine. Ukoliko ovdje korištene podatke pokušamo komparirati sa poslijeratnim popisom ratnih žrtava, suočit ćemo se s velikom diskrepancijom. Socijalističke vlasti su u tri navrata popisivale ratne žrtve u Jugoslaviji (1947, 1950, 1964) evidentirajući samo one koji su stradali na strani Narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno kao žrtve fašističkog terora, a takvima su smatrani i civili poginuli prilikom angloameričkog bombardovanja. U četverotomnom popisu *Žrtava fašističkog terora grada Sarajeva*, načinjenom 1964. godine, posebno su navedeni *Građani Sarajeva poginuli od bombardovanja u toku NOB-e*.¹²² U popisu koji obuhvata žrtve Sarajeva i njegove okoline (Hadžići, Rajlovac, Alipašin Most, Semizovac) popisana su svega 272 lica. Popis obuhvata žrtve njemačkog bombardovanja Sarajeva aprila 1941. i serije vazdušnih napada angloameričkih snaga na grad koji su uslijedili 1943-1945. godine. Njegova analiza otkriva niz nelogičnosti i ozbiljno dovodi u pitanje vjerodostojnost popisa. Od nerealno malog broja popisanih žrtava bombardovanja (1941-1945) u najvećem broju slučajeva kao počinio se spominju *Nijemci* (122), pa tek onda *Saveznici* (90), ustaše, Talijani ili nepoznati počinio. Ni sama lica koja su poslije rata davala podatke o poginulim, iako su u pitanju bili najbliži srodinici, nisu raspolagala tačnim informacijama, što dodatno izaziva sumnju u objektivnost

---

¹²² Jedan od kriterija prilikom popisa poginulih stanovnika Sarajeva bilo je mjesto prebivališta na dan 6. april 1941. godine. To je razlog što među evidentiranim ratnim žrtvama Sarajeva nalazimo lica koja nisu rođena u Sarajevu ili lica koja su poginula u Metkoviću, Višegradu, Užicu, Bosanskom i Slavonskom Brodu i dr.

popisnog materijala.¹²³ Bez obzira na njegove očigledne nelogičnosti i nedostatke, ovaj popis ratnih žrtava, u komparaciji sa dostupnim nam popisima žrtava bombardovanja koje je načinilo Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite u Sarajevu, daje uvid u različitu starosnu, polnu i nacionalnu strukturu stradalih. Analizom tih izvora uočavamo da je među poginulim bilo i beba, poput Zijada (Ismeta) Galijaševića, koji je sa nepunom godinom starosti stradao novembra 1943. godine, ali i lica visoke starosne dobi, poput osamdesetčetverogodišnjeg Cvijete (Nikole) Vaskovića, koji je poginuo godinu dana kasnije. Nacionalnu pripadnost žrtava navodili su prijavitelji, odnosno osobe koje su poslije rata prijavljivale žrtve i davale podatke o njima. Popis pokazuje da su angloameričke bombe neselektivno ubijale sve stanovnike Sarajeva bez obzira na njihovu nacionalnost. Najbrojniji među žrtvama bili su muslimani (115), Srbi (87), Hrvati (55), te Česi (2), Ukrajinci (1), Jevreji (5), Rusi (2), Crnogorci (1), Slovenci (1) i drugi koji su prijavljeni kao “nepoznata nacionalnost”.¹²⁴

Zaključak

Teritorija Nezavisne države Hrvatske postala je krajem 1943. godine poligon za realizaciju širih savezničkih strategijskih planova i ciljeva – slabljenje njemačkih vojnih kapaciteta na Balkanu (izbacivanje iz ratnog stroja vojnika, borbenih sredstava i industrijskih postrojenja koja su radila za njemačku ratnu privredu), ometanje povlačenja njemačkih vojnih snaga i naoružanja s grčkog i jugoslavenskog područja te približavanje vazдушnom prostoru Srednje Evrope (Mađarska, Austrija, južna Njemačka) i Rumunije. Uzletivši sa italijanskog tla, avioni angloameričke avijacije prelijetali su Jadransko more da bi vojno djelovali na drugoj strani obale i u nenoj unutrašnjosti bombardovali strateške objekte stvarajući uslove za realizaciju gore spomenutih ciljeva. Na njihovoj ruti letenja Sarajevo je kao jedan od

¹²³ Primjer za to je sin Jelke (Risto) Dofinić, koji izjavljuje da mu je majka poginula novembra 1944. godine od Nijemaca, ili Šerifa Fazlić, koja za svog supruga Hasiba kaže da je stradao tokom njemačkog bombardovanja, oktobra 1943. godine. Žrtve fašističkog terora grada Sarajevo, *tom IV*.

¹²⁴ Vidi: Ibid.

većih gradskih centara sa željezničkim vezama i vojnom infrastrukturom bilo samo usputna meta. Skoro svakodnevna nadlijetanja, a samo povremena bombardovanja, doprinijeli su da grad ne bude sistemski i totalno uništen. U najvećem broju slučajeva bilo je riječ o tranzitnim preletima praćenim mitraljeskim rafalima u niskom letu i ispaljivanjem nekolicine streljiva na rubne dijelove grada. U ratnoj memoriji tadašnjih Sarajlija ipak će po intenzitetu i udarnoj snazi ostati upamćena tri napada: od 29. novembra 1943, 8. septembra i 7. novembra 1944. godine. Razorno djelovanje angloameričkih aviona imalo je za posljedicu značajna materijalna razaranja grada i ljudske gubitke lokalnog stanovništva. Iako je proklamovano da će ciljevi vazdušnih akcija biti samo objekti koji imaju vojni značaj – kasarne, aerodromi, mostovi, željezničke pruge i kompozicije, motorna vozila – udari angloameričke avijacije imali su na stotine žrtava. Identitet mnogih nastradalih ostao je nepoznat, ali na osnovu raspoloživih, istina nepotpunih podataka, zaključujemo da su žrtve bili stanovnici Sarajeva različite starosne dobi, nacionalne, vjerske pripadnosti i socijalnog stanja.

S obzirom na totalistički karakter rata, gubila se granica između legitimnih, vojnih – vojna, privredna i saobraćajna infrastruktura – te civilnih meta. Stoga treba razumjeti da lokalno stanovništvo nije bilo ciljana meta, već je stradanje ljudi i njihove imovine bilo kolateralno.

Prema jasnim propisima, bilo je uobičajeno da neposredno po oglašavanju sirene za uzbunu na teren izlaze pripadnici Narodne zaštite sa zadatkom da prvi pruže pomoć stradalim Sarajlijama (otkopavanje ruševina, izvlačenje ranjenih, pružanje prve medicinske pomoći, a potom i prijavljivanje nastale materijalne štete na privatnim objektima te evidentiranje poginulih i ranjenih). Državni i lokalni organi vlasti te pojedinci izdvojili su nekoliko miliona kuna za nastradale građane, što se pokazalo nedovoljnim za saniranje posljedica vazdušnog napada na grad. Činjenica da su bombardovane naseljene gradske četvrti i izbjeglički logor poslužila je kao pogodan argument lokalnoj štampi da djelovanje angloameričke avijacije osudi kao teroristički čin i poistovjeti ga s postupanjem njihovih lokalnih

saveznika – partizana – koje je predstavljala kao ubice koje “razaraju narodnu imovinu i ubijaju nevine ljude”. Na taj način se stradanje Sarajlija pokušavalo iskoristiti za obračun s vojnim i političko-ideološkim neprijateljem na terenu (NOVJ) te za izazivanje revolta Sarajlija protiv njega.

Istovremeno, ignorišući postupanje vlastitih vojnih jedinica prema nepoželjnim elementima koje je ustaška vlast označila kao takve, anglo-američki neprijatelj je optuživan za nečovječno i neviteško postupanje pri ostvarivanju svojih interesa. U javnom prostoru su vazdušni napadi okvalifikovani kao “zračno divljanje”, a njegove izvršioce se označilo kao “zračne gusare”, “zračne gangstere”, “profesionalne ubice nevinog pučanstva”. Bez obzira na činjenicu da Sarajevo nije bila primarna meta djelovanja anglo-američke avijacije i da nije pretrpjelo ogromna razaranja koja će izmijeniti fizionomiju grada, bombardovanje je ipak uticalo na svakodnevni život njegovih stanovnika i značajno diktiralo djelovanje lokalnih organa uprave – izgradnja mreže skloništa, izdvajanje finansijskih sredstava za pomoć žrtvama, iznalaženje smještaja za stradale sugrađane itd.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo

Javni ured rada Sarajevo (JURS)

Režijski odbor za izgradnju javnih skloništa (ROIJS)

Velika župa Vrhbosna

Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo

Gradsko poglavarstvo Sarajevo

Kotarsko Nadzorništvo Narodne zaštite Sarajevo (KNNZS)

Zbirka plakata (ZP)

Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBiH), Sarajevo

Zbirka fotografija (ZF)

Zbirka plakata

Objavljeni izvori

Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb: Ministarstvo pravosudja i bogoštovlja, 1941.

Žrtve fašističkog terora grada Sarajevo, tom IV, Sarajevo.

Štampa

Narodne novine, Zagreb, 1942.

Novi list, Sarajevo 1943–1944.

Osvit, Sarajevo, 1943.

Literatura

Knjige

Carter, Kit C. – Mueller, Robert (pr.), *U.S. Army Air Forces in World War II; Combat Chronology 1941 – 1945*, Washington DC: Center for Air Force History, 1991.

Čerčil, Vinston C., *Drugi svetski rat*, tom V, Beograd: Prosveta.

Davis, Richard G, *Bombing the European Axis Powers; A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive, 1939–1945*, Alabama: Air University Press Maxwell Air Force Base, 2006.

Donia, Robert J., *Sarajevo. Biografija grada*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2006.

Greble, Emily, *Sarajevo, 1941–1945. Muslimani, kršćani i Jevreji u Hitlerovoj Evropi*, Sarajevo: University Press, 2020.

Karakaš Obradov, Marica, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu; Saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943.–1945.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.

Kovačević, Branislav, *Savezničko bombardovanje Crne Gore 1943–1944*, Podgorica: Pobjeda, 2003.

Lazarević, Božo, *Vazduhoplovstvo u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1972.

Pribilović, Kazimir, *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu; Kronika događaja*, Zadar: Matica hrvatska Zadar, 2006.

Upute za članove kućnih samozaštitnih zajednica, Zagreb: Hrvatska državna tiskara.

Članci

Karakaš Obradov, Marica, “Saveznička bombardiranja Slavenskog i Bosanskog Broda i okolnih mjesta tijekom Drugog svjetskog rata”, u: *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 6, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006, 469-496.

Karakaš Obradov, Marica, “Saveznička bombardiranja Šibenika u Drugom svjetskom ratu”, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008, br. 3, 883-894.

Karakaš Obradov, Marica, “Saveznički zračni napadi na Split i okolice i djelovanje Narodne zaštite u Splitu tijekom Drugog svjetskog rata”, u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2008, god. 61, br. 2, 323-349.

Šarac, Nedim, “Uslovi i pravci razvoja Narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu od novembra 1943. do aprila 1945. godine”, u: *Sarajevo u revoluciji, knjiga 4 – zbornik radova*, Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981, 9-61.

Vrana, Sead, “Vazdušna bombardovanja Sarajeva u Drugom svjetskom ratu”, u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2020, br. 19, 275-305.

Internetski izvori

“List of Missions by date, The 449th Bomb Group(H)”, dostupno na: <https://449th.com/list-of-missions-by-date/> (pristupljeno: 8. 5. 2021).

Lutvić, Dženita, “Savezničko bombardovanje. Svjedoci terora iz 1944.: Kako je zemlja u Sarajevu godinama skrivala avionske bombe”, *Klix.ba*, 11. 9. 2019, dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/svjedoci-terora-iz-1944-kako-je-zemlja-u-sarajevu-godinama-skrivala-avion-ske-bombe/190911066> (pristupljeno: 7. 4. 2021).

Dautefendić, Rešad, “Meta savezničkih snaga bila je i željeznička stanica Alipašin most, stradao i izbjeglički logor”, *Faktor.ba*, 11. 9. 2019, dostupno na: <https://faktor.ba/vijest/meta-saveznickih-snaga-bila-je-i-ze-ljeznicka-stanica-alipasin-most-stradao-i-izbjeglicki-logor/50982> (pristupljeno: 7. 4. 2021).

Ćosić, Kenan, “(Video) Biće još bombi iz Drugog svjetskog rata”, *Oslobodjenje*, 12. 9. 2019, dostupno na: <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/sarajevo/video-bice-jos-bombi-iz-drugog-svjetskog-rata-489133> (pristupljeno: 7. 4. 2021).

“Buđenje pacova 8. septembra: Prije 75 godina bombardirano Sarajevo – 200 mrtvih”, *Stav*, 8. 9. 2019, dostupno na: <https://arhiv.stav.ba/budjenje-pacova-8-septembra-prije-75-godina-bombardirano-sarajevo-200-mrtvih/> (pristupljeno: 7. 4. 2021)

Katica, Nihad, “Lov na generala Lohra / Sedmica pacova ostavila je avio-bombe u Sarajevu”, *Radio Sarajevo*, 12. 9. 2019, dostupno na: <https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/sarajevo/350673> (pristupljeno: 7. 4. 2021).

- Arnautović, Marija, “Uništena bomba iz Drugog svjetskog rata”, *Slobodna Evropa*, 18. 11. 2019, dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/uklonjena-aviobomba-iz-drugog-svjetskog-rata/25171849.html> (pristupljeno: 7. 4. 2021).
- S. H. P. “Znate li kakvu zanimljivu priču kriju sarajevski betonski tornjevi?”, *Klix.ba*, 9. 2. 2020, dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/znate-li-kakvu-zanimljivu-pricu-kriju-sarajevski-betonski-tornjevi/200207096> (pristupljeno: 8. 4. 2021).
- Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, broj: 06.1-2.3-59/14-19, 2. 4. 2014, dostupno na: http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/uploads/odluke_hrv/Sarajevo_Skloniste%20Vaso%20Miskin%20kompl%20HR.pdf (pristupljeno: 8. 4. 2021).

LIFE IN SARAJEVO UNDER ANGLO-AMERICAN BOMBS

Summary

Within the framework of wider Anglo-American strategic plans and goals in the Balkans – weakening of German military capabilities, blocking of German retreating military force, from Greece and Yugoslav area – in 1943 to 1944 the railway network and military infrastructure on the occupied territory were bombarded. Sarajevo as one of the connection points of the communication network was only an incidental target for Anglo-American aviation. The town was almost daily flown over but only periodically bombarded which did not result in its total and systemic destruction. In most cases, the flights of the bombers were nothing more than transitional flights and the dropping of a few bombs on the outer borders of the town. In the war memory of the then population of Sarajevo, three bombardments will remain in the long-lasting memory: November 29, 1943, September 8, and November 7, 1944. Although the targets were military infrastructure the bombardments also caused significant material destruction of the town and human casualties in the local population (several hundred human casualties). The incomplete data reveal that the victims were of different ages, national and religious identities, and social statuses. The first to help were the members of civil protection units by digging out the survivors from under the rubble and by administering first aid to the wounded. State, local authorities, and individuals were financially helping the stricken town dwellers which ultimately proved to be insufficient to compensate for the damages that occurred as the consequence of aerial bombardments. The fact that the populated parts of town, as well as refugees camps, were bombarded was used as a convenient argument in the local press to condemn the actions of Anglo-American aviation as an act of terrorism, inhuman and unchivalrous for achieving its own interests and its perpetrators as “aerial pirates”, “aerial gangsters”, “professional

murderers of innocent population, especially of women and children”. Regardless of the fact that the town did not suffer extensive destruction that would alter the visage of Sarajevo, bombarded did however affect the lives of its inhabitants and dictated acting of organs of local authorities – the construction of the network of shelters, distribution of the means to help the victims, accommodation for the victims and so on.